

TEMELJNI PROBLEMI USPOSTAVE
TEKSTA RASPRAVE *DE ESSENTIIS*
HERMANA DALMATINCA

ANTUN SLAVKO KALENIĆ

Filozofski fakultet, Zadar

UDK 101 (457.13) »501«

Izvorni znanstveni tekst,
primljen 22. 5. 1986.

Herman Dalmatinac

Herman Dalmatinac¹ je živio i djelovao u prvoj polovici dvanaestog stoljeća. O životu i djelu ovoga našeg prvog poznatog pisca i prevodioca, filozofa i znanstvenika, pisali su do sada mnogi, kako u svijetu, tako i u nas. Glavni se podaci o tome mogu potražiti kod Franje Šanjeka, u njegovu radu pod naslovom *Doprinis Hermana Dalmatinca zbližavanju arapske i evropske znanosti na Zapadu u XII stoljeću*² i kod Žarka Dadića, u njegovoj *Povijesti egzaktnih znanosti u Hrvata*³.

Hermana Dalmatinca s pravom možemo u mnogo čemu smatrati prvim. Ponajprije, on je prvi hrvatski pisac od kojega su nam se do danas sačuvala cjelovita djela; ne samo u rukopisima širom Europe, nego i u tisku, još od davne 1489. godine, kada je u Augsburgu bio prvi put tiskan Hermanov *Introductorium in astronomiam Albumasaris Abalachi*, pa sve do našega vremena i najnovijega leidsko-kölnskog izdanja njegova izvornoga prirodno-filozofskog djela *De essentiis*, što se pojavilo nedavno, godine 1982⁴. Herman Dalmatinac je u isto doba

¹ latinski: *Hermannus Dalmata*; u rukopisima se pojavljuju također nadimci *Sclavus* i *Secundus*. Ne smijemo zaboraviti da se u njegovo vrijeme pojam *Sclavus* poistovjećuje s imenom *Hrvat* u značenju etničke pripadnosti. Na uži svoj zavičaj upućuje nas Herman u prijevodu Abu Mašarova *Uvoda u astronomiju*: »Histri(a)je tres partes: maritima et montana, in medio patria nostra Gantia« (*Introductorium VI 8: De signorum ductu super diversas terras*). Istra je, naime, 976. godine uključena u Korušku koju njemački carevi kao samostalno vojvodstvo daju u feud sebi odanim vazalima. O nadimku *de Carinthia*, koji je također ušao u znanstvenu literaturu, isp. članak Kajetana Gantara *Herman de Carinthia* u časopisu *Jezik in slovstvo* (X. 8. Ljubljana 1965, str. 225—227).

² isp. Zbornik radova četvrtog simpozija iz povijesti znanosti. *Prirodne znanosti i njihove primjene kod Hrvata u srednjem vijeku*. Hrvatsko prirodoslovno društvo. Sekcija za povijest znanosti. Zagreb 1983, str. 69—83.

³ Sveučilišna naklada Liber. Zagreb 1982, sv. 1. str. 19—23.

⁴ tj. Hermann of Carinthia. *De essentiis*. A Critical Edition with Translation and Commentary by Charles Burnett. E. J. Brill. Leiden — Köln 1982.

i prvi naš kulturni djelatnik koji je svojim doprinosom, filozofskim i prirodoznanstvenim, odigrao veliku i zaista značajnu ulogu u povijesti europske (i svjetske, razumije se) prirodne filozofije: kao dobar poznavalac arapskog jezika, istakao se također kao tumač i prevodilac arapskih djela s područja astronomije, matematike i drugih znanstvenih disciplina onoga vremena. Pri tome je, bez sumnje, bio također među prvim duhovnim pregaocima što su bitno pridonijeli zbližavanju arapske i europske znanosti XII. stoljeća, a isto ga je tako, zajedno s Robertom iz Kettona, svjetska kulturna povijest zabilježila kao prvog prevodioca Kurana na jedan od europskih jezika, na latinski dakako; posrijedi je prijevod što će ga u Baselu 1543. i 1550. godine tiskati Teodor Buchmann, poznat pod humanističkim imenom Bibliander.

De essentiis

I sâm je Herman sebe u mnogo čemu smatrao prvim; a to svoje prvenstvo s osobitim ponosom ističe u najznačajnijem, zacijelo, svome izvornom djelu *De essentiis*. On je, naime, posve siguran da je to djelo *magnum nec a primo saeculo de quoquam mortalium auditum*; ovo, pak, veliko i od prvog pokoljenja ni od kojega smrtnika čuveno djelo je zapravo *munus*, to jest: *dar*, ali ujedno i *zadaca* što mu ju je zadala najuzvišenija božica, — *altissima dea*. No Herman ne sumnja da će on tu divljenja vrijednu zadaću — *mirandum altissimi numinis munus*, kako je sam naziva, — obaviti upravo onako kako valja i kako se dolikuje; jer posrijedi je zadaća što je dobivena od samoga preuzvišenog božanstva.

Ova Hermanova rasprava ostavila je dojam na njegove suvremenike. O tome nam, između ostaloga, svjedoči i činjenica da Dominik Gundisalvi u svome djelu *De processione mundi* čak na sedamnaest mjesta gotovo *ad litteram* prepisuje iz nje po čitave pasuse⁵. Hermanov vrlo osebujan stil, — kratke rečenice, brojne elipse, antiteze, način izricanja krajnje sažet, katkada, rekli bismo, do pretjeranosti, — postaje modom. Zbijen govor, pun naglih obrata i neočekivano umetnutih rečeničnih perioda, lako može zbuniti neiskusna čitača. A posve je vjerojatno da je i ta okolnost, a ne samo novost sadržaja i terminologije, dovodila prepisivače Hermanova teksta u velike neprilike. Ako, pak, to imamo na umu, nećemo se baš jako začuditi što velik broj problema koji se tiču filološke kritike i uspostave toga Hermanova teksta još uvijek nije riješen na zadovoljavajući način.

Naše pitanje

Razumije se samo po sebi da tek primjereno uspostavljen izvorni tekst, onakav kakvim nam ga je predao sâm pisac, može biti pouzda-

⁵ isp. Hermann de Carintia. *De essentiis*. Edición preparada y anotada per el P. Manuel Alonso. Universidad Pontificia Comillas (Santander) 1946.

nim temeljem za adekvatno filozofsko i znanstveno razumijevanje i tumačenje te doista značajne Hermanove rasprave. Zbog toga ćemo se ovdje posvetiti rješavanju baš onih pitanja koja se odnose na filološku *ars critica*. Najprije ćemo (1) navesti rukopise u kojima nam se rasprava *De essentiis* sačuvala i s kojima još i danas raspolažemo: opisat ćemo njihovu kvalitetu i pokušati ustanoviti odnose i vrstu srodstva među njima, ne bismo li na taj način mogli utvrditi podrijetlo svakoga od njih. To će nam dakako omogućiti i da bolje razumijemo razloge pojedinih odstupanja od arhetipskih lekcija, kalkvih u rukopisima nalazimo zaista u izobilju. Isto ćemo tako izložiti i temeljna svojstva dosadašnjih tiskanih izdanja toga Hermanova djela: pokušat ćemo ocijeniti njihove odnose s rukopisima, kao i njihove odnose između sebe, kako bismo mogli napokon bolje razumjeti njihove vrline i mane. Zatim ćemo (2) razmotriti pitanje podjele ove rasprave na knjige: navest ćemo dosad iznijeta mišljenja i pokušati obrazložiti vlastiti zaključak. Na koncu ćemo se, također (3), temeljito pozabaviti i vrlo osjetljivim pitanjem prazninâ i interpolacijâ u tekstovima kojima danas raspolažemo. Pri tome će za nas biti osobito važan problem podrijetla tih interpolacijâ i lakunâ, a samim time, naravno, i njihove relevantnosti. Ali prije nego što se uopće upustimo u ova izlaganja, potrebno je da odmah na početku (kažemo kakvim ćemo se načinom razdiobe teksta u njima služiti. Dosadašnji, naime, načini razdiobe imaju neke nedostatke koje bismo morali ukloniti.

Razdioba teksta

Manuel Alonso je u svome izdanju Hermanove rasprave *De essentiis*⁶ označio sa strane, na rubu teksta, pojedine stupce iz Oxfordskog rukopisa⁷, od 91 ra do 115 va. Te oznake daju, doduše, neku informaciju korisniku Oxfordskog rukopisa, ali su za citiranje naravno nedovoljno precizne.

Razdioba teksta, što ju je obavio Charles Burnett u svome leidsko-kölnskom izdanju⁸, zahtijevala je kudikamo više truda. On je, naime, čitav tekst razdijelio prema Napuljskom rukopisu⁹, i to tako da je svaku stranicu tog rukopisa podijelio na osam odsječaka od po pet redaka i označio ih slovima od A do H, pa A označuje 1. do 5. redak citirane stranice Napuljskog rukopisa, B—6. do 10, a H, na primjer, 36. do 40. redak citirane stranice. Tako su se sa strane, na marginama teksta njegova izdanja, našle točne oznake odgovarajuće stranice Napuljskog kodeksa, zajedno s oznakama pojedine skupine od po pet redaka; Hermanov tekst tu teče od 58rA do 80rC. Također su se na rubu našle i oznake stranica Alonsova izdanja, Al. 23 do Al. 104.

⁶ isp. prethodnu bilj. 5.

⁷ codex Oxoniensis bibliothecae Bodleianae. C. C. C. Ms. 243, f. 91r—115v.

⁸ isp. gore bilj. 4.

⁹ codex Neapolitanus bibliothecae nationalis. Ms. VIII. C. 50, f. 58r—80r.

Ova se Burnettova podjela može na prvi pogled učiniti vrlo privlačnom. Pa ipak se čitač, htio ne htio, mora ubrzo uvjeriti da je više resi originalnost negoli praktičnost. Ima nekoliko razloga koji takvu podjelu čine teško prihvatljivom: ponajprije (a) ona, — kao uostalom i već spomenuta Alonsova podjela, — vrši mehaničko nasilje nad tekstem time što se ne odnosi na sadržaj teksta, nego na elemente posve nebitne za tekst. Rezultat je, na primjer, takve podjele da vrlo često čak i jedna jedina riječ, uzeta sama za sebe, pripada jednim dijelom svojega bića pod jednu oznaku, a drugim njegovim dijelom pod drugu. Već na prvoj foliji imamo tri takva slučaja: u riječi *substituto* prvi njezin dio *substi* pripada po toj Burnettovoj razdiobi pod oznaku 58rA, a drugi, *tuto* pod 58rB; u riječi *exorsus ex* pripada pod 58vA, a *orsus* pod 58vB; u riječi *principia prin* pripada pod 58vD, a *cipia* pod 59vE. Drugi je nedostatak ove podjele (b) što nije u skladu s konačnom verzijom uspostavljenoga izvornog teksta. Napuljski, naime, kodeks pati od mnogih, a često i vrlo velikih lakunâ. Te praznine u tekstu obuhvaćaju kadikad i po nekoliko uzastopnih rečenica. Zato su ti dijelovi teksta u Burnettovu podjelu mogli ući samo nasilnim putem, to jest: morali su se naći na mjestima na kojima ih u Napuljskome rukopisu, dakako, nema. I, napokon, ono što zacijelo nije najmanje važno: (c) mnoštvo malih i velikih slova u zajednici s brojevima, što ih zahtijeva takav način označavanja, čini oznake citiranih mjesta prilično nečitkima i ne baš lako preglednima.

Mi smo se zbog toga, — jer smo imali na umu sve te i tomu slične nevolje, — ipak odlučili za tradicionalan i već odavna iskušan i predajom provjeren način označavanja, to jest: obavili smo razdiobu Hermanove rasprave na poglavlja (*capita*) i paragrafe, pri čemu *capita*, dakako, odgovaraju stavcima teksta, a *paragraphi* unutar njih označuju pojedine rečenične periode, — *verborum comprehensiones*. U toj smo se podjeli ravnali prema Oxfordskom kodeksu zato što je tekst toga rukopisa ne samo najpotpuniji tekst što ga od ove Hermanove rasprave posjedujemo, nego također i najurednije i najpreglednije ispisan. Od izvorne smo, pak, podjele oxfordskog prepisivača odstupili samo ondje gdje nam se to činilo zaista nužnim.

Collatio capitum propositorum cum manu scripti Oxoniensis articulis

Oxfordski rukopis na f. 91 r a 1—115 v a 7 obuhvaća Hermanovu raspravu *De essentiis* u 91 stavku. Napominjemo da kod foliranja prvim arapskim brojem označujemo broj lista spomenutog rukopisa, slovima »r« i »v« *recto* i *verso* stranice, slovima »a« i »b« prvi i drugi stupac teksta, a završnim arapskim brojem redak u navedenom stupcu. Time, dakle, oxfordskim stavcima odgovaraju naših 101 *capita* ovako:

- c. 1 = st. 1. 2: f. 91 r a 1—25.
- c. 2 = st. 3: f. 91 r a 26—32.

- c. 3 = st. 4: f. 91 r a 32–b 28.
 c. 4 = st. 4: f. 91 r b 28–v a 6.
 c. 5 = st. 4: f. 91 v a 6–15.
 c. 6–14 = st. 6–14: f. 91 v a 16–93 r a 32.
 c. 15 = st. 15: f. 93 r a 33–b 20.
 c. 16 = st. 15: f. 93 r b 20–v a 2.
 c. 17–19 = st. 16–18: f. 93 v a 3–94 r b 6.
 c. 20 = st. 19: f. 94 r b 6–29.
 c. 21 = st. 19: f. 94 r b 29–v a 26.
 c. 22–32 = st. 20–30: f. 94 v a 27–97 v b 28.
 c. 33 = st. 31: f. 97 v b 29–98 r a 13.
 c. 34 = st. 31: f. 98 r a 13–15 + st. 32: f. 98 r a 16–v a 22.
 c. 35–38 = st. 33–36: f. 98 v a 23–99 v b 29.
 c. 39 = st. 37: f. 99 v b 30–100 r a 30.
 c. 40 = st. 37: f. 100 r a 30–v a 17.
 c. 41 = st. 38: f. 100 v a 18–b 27.
 c. 42 = st. 38: f. 100 v b 27–101 r a 19.
 c. 43 = st. 39: f. 101 r a 20–b 3.
 c. 44 = st. 40: f. 101 r b 4–v b 13.
 c. 45 = st. 40: f. 101 v b 13–102 r a 23.
 c. 46 = st. 41: f. 102 r a 24–b 33.
 c. 47 = st. 41: f. 102 v a 1–25.
 c. 48–70 = st. 42–64: f. 102 v a 26–107 v a 20.
 c. 71 = st. 65: f. 107 v a 20–31.
 c. 72 = st. 65: f. 107 v a 31–b 34.
 c. 73 = st. 65: f. 107 v b 34–108 r a 24.
 c. 74 = st. 66: f. 108 r a 25–b 25.
 c. 75 = st. 66: f. 108 r b 25–v a 19.
 c. 76. 77 = st. 67. 68: f. 108 v a 20–109 r a 8.
 c. 78 = st. 69: f. 109 r a 9–b 27.
 c. 79 = st. 69: f. 109 r b 27–v a 9.
 c. 80–85 = st. 70–75: f. 109 v a 10–110 v a 40.
 c. 86 = st. 76. 77: f. 110 v b 1–111 r a 3.
 c. 87 = st. 77: f. 111 r a 3–30.
 c. 88–94 = st. 78–84: f. 111 r a 31–112 v. a 13.
 c. 95 = st. 85: f. 112 v a 14–113 r a 5.
 c. 96 = st. 85: f. 113 r a 5–v b 7.
 c. 97 = st. 85: f. 113 v b 7–114 r a 13.
 c. 98. 99 = st. 86. 87: f. 114 r a 13–v a 8.
 c. 100 = st. 88. 89: f. 114 v a 9–115 r a 33.
 c. 101 = st. 90. 91: f. 115 r a 33–v a 7.

Da bi, međutim, korisnici Alonsova i Burnettova izdanja Hermanove rasprave mogli lako pratiti naše izlaganje, uz navođenje poglavlja i paragrafa uvijek ćemo u zagradama dodavati stranicu i redak Alonsova izdanja s oznakom »A«, te stranicu i redak Burnettova izdanja s oznakom »B«.

Codices manu scripti

Hermanova rasprava, *De essentiis*, sačuvala se do danas u tri rukopisa. Ti se rukopisi, međutim, veoma razlikuju između sebe, ne samo po vremenu nastanka i obliku, nego i po potpunosti i često vrlo različnim skripcijama.

Najstariji je i najugledniji od tih rukopisa već spomenuti Napuljski kodeks¹⁰, što ga već tradicionalno označujemo slovom N. Pisan je na pergameni, formata je 230×140 mm, a potječe iz dvanaestoga stoljeća. Budući, pak, da način skraćivanja u pismu upućuje na sâm konac dvanaestog stoljeća, valja nam zaključiti da taj prijepis nije nikako mogao nastati za Hermanova života. Stranice 1r—56v obuhvaćaju Hermanov *Introduitorium*, list 57 je s obje strane neispisan, stranice 58r—80r obuhvaćaju raspravu *De essentiis*, a 80r—83v tekst Rudolfa iz Brugesa o konstrukciji astrolaba.

Rasprava *De essentiis* započinje: »Athlantidum his diebus . . .« (c. 1,1: A 23,2: B 70,3), a svršava: »DE ESSENTIIS liber HERMANNI Secundi explicit, ANNO domini Millesimo Centesimo quadragesimo tertio Biternis PERFECTUS« (c. 101,7: A 104,38: B 234,18). Na gornjoj margini stranice 58r, to jest prije početka samoga teksta, napisano je rukopisom dvanaestoga ili samog početka trinaestog stoljeća: »Proemium In libro [librum *prema Burnettu*] essentiarum hermanni philosophi« i zatim nadopisano kasnijim srednjovjekovnim rukopisom: »ad rodbertum socium suum«. Istim je onim drugim rukopisom dvanaestog (ili početka trinaestog) stoljeća na margini sa strane, na f. 58v zapisano: »primus liber«, — i to neposredno prije početka c. 6,1 (A 25,14: B 76,1), — a na margini sa strane, na f. 60r: »secundus liber«, — neposredno prije početka c. 18,1 (A 33,32: B 90,1). Na marginama se nalaze također i druge različne bilješke koje se odnose na sâm sadržaj teksta; one su pisane različnima srednjovjekovnim rukopisima. Na stranicama, pak, 66r, 67v, 68v i 78r ucrtani su geometrijski crteži, na koje nas upućuje tekst rasprave i koji taj tekst ilustriraju.

Premda treba priznati da se od rukopisa kojima danas raspolazemo N, — i unatoč tomu što i sâm vrvi mnoštvom pogrešaka u prepisivanju, — u svojim čitanjima najmanje udaljuje od izvornika, ipak ima nekoliko valjanih razloga koji nas upućuju na to da taj rukopis nije prepisan neposredno s tog izvornika, nego da se između njega i autorova izvornog teksta morao nalaziti najmanje još jedan prijepis. Ponajprije N se na svoja 23 lista (= oko 100 kartica) čak do šesto puta udaljuje, ponekad i vrlo grubo, od samog arhetipa. Tih, dakle, često vrlo velikih i među sobom posve različnih udaljavanja ima prevelik broj, da bi se njihova količina i karakter mogli pripisati jednom jedinom prepisivaču. A drugi su važan razlog, što nas navodi na ovakav zaključak, brojne *lacunae* N rukopisa, od kojih mnoge obuhvaćaju po dvije ili više riječi, a neke među njima i po više rečenica. Odatle nam valja zaključiti na jedan izgubljeni rukopis, *exemplar lacunosum*, koji smo označili slovom „. Prepisivač tog rukopisa je bio ili vrlo površan i uopće nemaran u tome poslu, ili ga je obavljao u brzini, ili — oboje. Zatim se time nepažljivo obavljenim prijepisom, ili nekim od njegovih potomaka, poslužio, — vjerojatno već poslije Hermanove smrti, — pisac N rukopisa.

¹⁰ isp. prethodnu bilj. 9.

Drugi je po starosti, iako ne i po ugledu, Londonski rukopis¹¹; što ga označujemo slovom L. Pisan je također na pergameni, oblika je *in octavo*, a među različito datiranim rukopisima nalazi se na stranici 75r—138v tekst Hermanove rasprave koji pripada četrnaestom stoljeću. Taj, pak, tekst počinje: »fiat ordinata paratio [umjesto: partitio] . . .« (c. 16,3: A 33,12: B 88,5), a završava: »duo spatia reliqua [umjesto: reliquos]« (c. 95,16: A 97,18: B 218,23.24). Tome, dakle, prijepisu nedostaje prilično velik dio teksta Hermanove rasprave na početku i na kraju, to jest c. 1,1—16,3 (»Athlantidum — thematis« A 23,2—33,12: B 70,3—88,5) i c. 95,16—101,7 (»duos — PERFECTUS« A 97,18—104,38: B 218,24—234,18).

Na gornjoj margini prve stranice (75r) tog prijepisa i na margini sa strane napisano je novijim rukopisom: »Anonymi tractatus in quo agitur de naturae principiis, de n(aturae) obsequentis sive causae secundariae officio, de potestate lationu(m cae)lestium in inferiora tam in politicis quam diluviis, comb(ustio)ribus et de Inferno, anima, generibus spirituum aliisque id g(enus,) [q(idem) *prema Burnettu*] opus inscriptum (est) ROBERTO, et in(cludi)tur plato, Aristoteles, (TRI)MEGISTUS, ALB(UMA)SAR [Alb(umasar) *prema Burnettu*], MARTIA(NUS), BOETIUS, que(m auctor [scriptor (?)] vocat familia(rem,) et de opinionib(us astr)ologorum non(nullis) [nom(inis) *prema Burnettu*] tantum, fit [sit *prema Burnettu*] me(ntio)«; a zatim je na istoj margini sa strane dodano drugim novijim rukopisom: »Auctor videtur esse Athelardus«, pri čemu se, dakako, misilo na Adelarda iz Batha. Vidimo, dakle, da pisac prve bilješke ne zna niti naslov rasprave niti ime njezina autora, a da pisac druge bilješke nagađa da bi njezin tvorac mogao biti Adelard iz Batha.

Na stranicama 98r, 101v i 104r nalaze se geometrijski crteži koji odgovaraju onima iz N na stranicama 66r, 67v i 68v. Onaj, međutim, crtež u L što se nalazi na f. 98r nema izvučenih crta od diralnih točaka planete Venere do zadane točke na površini zemaljske lopte, a nema ni upisanih slova što označuju pojedine točke, dok ostala dva crteža imaju naznačena i odgovarajuća slova. Osim toga, — jer se tekst ranije prekida, — nema, razumije se, u L onoga četvrtog crteža što se u N nalazi na f. 78r.

L je daleko najslabiji od naših rukopisa: ne samo da mu nedostaju početak i kraj rasprave, nego se i u onim dijelovima koje obuhvaća (c. 16,3—95,16: A 33,12—97,18: B 88,5—218,24) njegove skripcije najčešće udaljuju od izvornika, gotovo do tisuću puta. No i unatoč svemu tomu, L, makar i bio naš najlošiji rukopis, od velike nam je koristi. Prije svega treba naglasiti da L u svojim sačuvanim dijelovima ima ponajmanje praznina u tekstu, to jest da u tim dijelovima posvjedočuje najcjelovitiji tekst pa, prema tome, tom svojom vrli- nom nadmašuje ostala dva rukopisa. Zbog toga su usluge koje nam on pruža pri uspostavljanju izvorne verzije teksta zaista višestruke: u

¹¹ codex Londiniensis musei Britannici. Cotton Ms. Titus D. IV, f. 75r—138v.

onima, naime, slučajevima u kojima se ostala dva rukopisa razilaze, L vrlo često olakšava utvrđivanje ispravne lekcije; na onim mjestima na kojima su u N praznine, L, naravno, pruža znatnu pomoć kritici teksta, a ima također mjesta na kojima i jedini posvjedočuje ispravnu lekciju, na primjer u c. 45,6 (A 59,22.23: B 144,26.27) u tekstu: »hinc ergo *diligens indago* pervenire potest usque ad proportionem sperae Lunaris ad speram Terrae«, što bi se moglo otprilike prevesti: »Zato odavle *marljivo istraživanje* može dospjeti sve do razmjera Mjesečeve kugle prema Zemljinoj kugli«. Čitav, naime, taj tekst nedostaje u N, a riječi »*diligens indago*« (»*marljivo istraživanje*«), što smo ih napisali kurzivom, postoje napisane jedino u L. Samo je, pak, sobom jasno da bi ova rečenica bez toga subjekta bila besmislena.

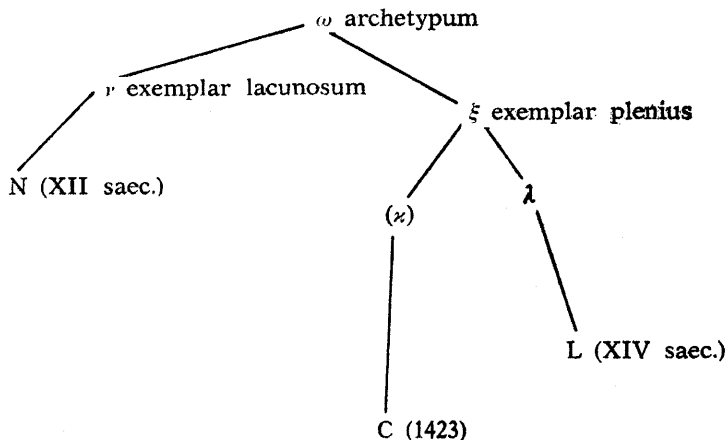
Treći od sačuvanih rukopisa je Oxfordski rukopis¹² koji označujemo slovom C. Ovaj je kodeks pisan na papiru, formata je 400 × 280 mm, a nastao je godine 1423. On sadrži prijepise većeg broja filozofskih tekstova, a među njima i Aristipove prijewe Platonovih Fedona i Menona, prijevod Williama iz Moerbekea *De fato* Aleksandra Afrodizijskoga i Kalcidijev prijevod Platonova Timeja, popraćen također komentarom u obliku razgovora. Rasprava *De essentiis* obuhvaća stranice 91r—115v. Počinje: »*Athlantidum hiis diebus . . .*« (c. 1,1: A 23,2: B 70,3), a završava: »*De essentiis hermanni secundi liber explicit Anno domini Millesimo Centesimo quadragesimo tercio Byterri perfectus*« (c. 101,7: A 104,38: B 234,18). Na svakoj je gornjoj margini stranicâ *recto* ispisano istim rukopisom: »*de essentiis*«. Na stranicama, pak, 100v, 101r, 102r i 113r su ostavljeni prazni prostori za crteže, ali samih crteža nema. No, ako zanemarimo činjenicu da u rukopisu C nema geometrijskih crteža, valja reći da je to najpotpuniji rukopisni tekst rasprave *De essentiis* što ga danas posjedujemo. Isto tako treba reći da je po kvaliteti lekcija *propior tamen primo quam tertio*, to jest da od izvornoga Hermanova teksta odstupa mnogo rjeđe nego L, a jedva nešto malo češće nego N; odstupa, naime, jedva nešto više od šesto puta. I ono što je također vrlo važno, praznine u tekstu su mu kudikamo rjeđe nego u N, a nisu ni iz daleka tako obimne.

Rodoslovno razvojno stablo rukopisâ

Već smo rekli da se između Hermanova izvornog teksta i rukopisa N nalazio jedan posrednik, *exemplar lacunosum*, što smo ga označili slovom ν . Taj je rukopis izgubljen. No ako pažljivije promotrimo odnose između N, L i C, kako u pogledu prazninâ u tekstu, tako i s obzirom na način odstupanja od arhetipa, po zajedništvu ćemo griješnja i zajedništvu potvrđivanja jednih određenih dijelova teksta, a ispuštanju drugih, lako zapaziti da nas L i C upućuju na jednoga zajedničkoga svojeg pretka, *exemplar plenius*, koji smo označili slovom ξ . Da je pisac ovoga izgubljenog rukopisa bio u prepisivanju izvornika

¹² isp. gore bilj. 6.

kudikamo temeljitiji od autora rukopisa ν , to se može prilično sigurno utvrditi poređivanjem broja, obima i karaktera lakunâ što ih posvjedočuju njihovi neposredni i posredni potomci. Jer da je rukopisima **L** i **C** u temelju upravo ovaj zajednički praroditelj ξ , — koji je očito bio različit od ν , ali isto tako i od izvornoga Hermanova teksta, — to se vidi i po zajedništvu griješenja, ondje gdje **L** i **C** na istovjetan način odstupaju od originala, i po zajedništvu potvrđivanja ispravnih skripcija, i po podudarnosti u lakunama: **L** i **C** posvjedočuju zajedničke lekcije protiv **N** na oko devetsto mjestâ; jednako tako na četiri mjesta ispuštaju tekst što ga posvjedočuje samo **N**: (1) u c. 24,19.20 (A om.: B 104,5—12): »nec demum coaequale in omnibus [h]idem totis nisi sola mundi substantia, quae ex his quidem seminibus collecta praeiacens materia est secundariis omnibus generationibus. nam«; (2) u c. 70,4 (A om.: B 182,15.16): »ubi primum surrexeris«; (3) ibid. (A om.: B 182,16): »aquae lavacris«; (4) ibid. (A om.: B 182, 17) »albisque indutus«. Ali o prazninama u tekstu i njihovim međusobnim suodnosima govorit ćemo kasnije mnogo opširnije. Što se pak tiče udaljavanja **L** od ξ , ako ga uspoređujemo s udaljavanjem **C** od ξ , nameće nam se zaključak da se između **L** i ξ nalazio jedan izgubljeni posrednik. Njega ćemo označiti slovom λ . **C**, naime, čak na šesto četrdeset mjestâ posvjedočuje zajedno s **N** lekcije protiv **L**. No budući da i **L** na otprilike četrista i pedeset mjestâ posvjedočuje zajedno s **N** lekcije protiv **C**, vrlo je vjerojatno da ni **C** nije prepisan neposredno sa ξ , nego da je i između ovih rukopisa postojao jedan izgubljeni prijepis, prijepis κ . Pa ako, napokon, izvorni Hermanov tekst, *archetypum*, označimo slovom ω , tada bi *stemma* danas postojećih rukopisa *De essentiis* moralo izgledati ovako:

Libri typis exscripti

Posluživši se postojećim trima rukopisima (**NLH**), Charles Homer Haskins je u svojoj knjizi *Studies in the History of Mediaeval Science*

objavio u Cambridgeu¹³ 1924. godine otprilike osminu cjelokupnog teksta Hermanovih *De essentiis*. Odlomci teksta su otisnuti *petitom*, a raspoređeni su u poglavlju III pod naslovom *Hermann of Carinthia*, na stranicama 43—66. Ova smo *Haskinsii excerpta Hermanniana* označili slovom **h**. Hermanovu je tekstu na donjoj margini autor dodao i vlastite *de variis lectionibus adnotationes*. Iako se Haskins poslužio sa sva tri rukopisa, ipak mu je kao temelj za izvatke služio, u prvom redu, rukopis **C**. Valja istaći da je pri tome uspostavio teksta pristupao vrlo oprezno; u tekst rukopisâ gotovo uopće nije intervenirao. No i unatoč tom oprezu, potkrao mu se u prijepis i oveći broj krivih čitanja. O tome sam, pak, opširnije izložio u članku *De textu Hermannii tractatus qui de essentiis inscribitur*, što je bio objavljen u *Živoj antici*¹⁴, a što je zapravo referat koji sam održao na znanstvenom skupu *Saveza društava za antičke studije Jugoslavije*, održanom u Žalcu od 26. do 30. rujna 1983. godine, pod naslovom »*Antika i antičko naslijeđe u Jugoslaviji*«.

Kompletan tekst Hermanove rasprave *De essentiis* objavio je tek Manuel Alonso, 1946.¹⁵ Ovu *Alonsi editio Comillensis* označujemo slovom **a**.

U izradi svog izdanja Alonso se služio samo rukopisom **C**, koji mu je jedini bio pri ruci, i Haskinsovim *excerpta Hermanniana* (**h**), na onim, dakako, mjestima na kojima su mu ona mogla biti od pomoći. Na taj je način Alonso imao samo djelomičnu informaciju o drugim rukopisima, — za Napuljski je rukopis čak mislio da je izgubljen¹⁶, — a i nju tek iz druge ruke.

Dakako da se Alonso, jer je imao u rukama samo **C** i **h**, nalazio pri uspostavljanju teksta u kudikamo težem položaju nego mi koji raspoložemo danas sa sva tri rukopisa. Pa ipak nam se površnost njegova prepisivanja Oxfordskog rukopisa čini pretjeranom, tim više što je velik broj posve suvislih rečenica toga rukopisa u njegovu izdanju postao nesuvislim upravo zbog Alonsovih pogrešnih čitanja. Ali budući da sam o vrstama grešaka u **NLCha** i o njihovim kategorijama opširnije rekao u gore spomenutom članku *De textu Hermannii tractatus . . .*, ovdje se na tome neću dalje zadržavati. Nadam se, naime, da ću i sâm *diis faventibus* uskoro moći objaviti vlastiti kritički komentar, u kojem će se sve te, a i mnoge druge greške moći vidjeti kao u ogledalu. Zato jedino dodajem da se broj Alonsovih pogrešnih lekcija penje do preko pet stotina.

Ipak ima nešto što me, dok ovo govorim, prilično plaši. To su naši tiskari i njihova nadaleko glasovita aljkavost. I možda čovjeku jedina utjeha može biti nada da će čitač — bez obzira na sve nepovoljne okolnosti — najčešće lako razlučiti pogrešnu lekciju od tiskarske greške. Primjerice: ako u tiskanoj knjizi za rukopisno »quo-

¹³ Harvard University Press.

¹⁴ god. 34, sv. 1—2, Skoplje 1984, str. 139—145.

¹⁵ isp. gore bilj. 5.

¹⁶ op. cit. in adn. 5, p. 19.

niam« piše »quin« (kao što je to na primjer u Alonsa na str. 37,36 = c. 22,12: B 100,3), ili ako piše »penitus« umjesto rukopisnoga »pariter« (kod Alonsa na str. 34,16 = c. 18,9: B 90,17), ili ako za rukopisno »pura« u tiskanom tekstu piše »prima« (kod Alonsa na str. 37,6 = c. 21,12: B 98,4), onda je posve sigurno da nije posrijedi *error typographi*, nego izdavačeva površnost. Ako, pak, umjesto rukopisnoga »secundum« piše »recundum« (kod Alonsa na primjer na str. 58,35 = c. 45,1: B 144,4), nema gotovo nikakve sumnje da je posrijedi greška u tisku.

Od Alonsova je izdanja, bez sumnje, mnogo bolje ono što ga je nedavno, godine 1982, objavio Charles Burnett¹⁷ u XV. svesku biblioteke *Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters* koju izdaje kölnski sveučilišni profesor Albert Zimmermann. Ovu *Burnetti editio Leidensis — Coloniensis* označujemo slovom b.

Kako su Burnettu bili pri ruci svi postojeći izvori Hermanove rasprave, — dakle: ne samo sva tri rukopisa, NLC, nego i *Haskinski excerpta Hermanniana*, h, i *Alonsi editio Comillensis*, a, — njegovo je izdanje mnogo potpunije od a, a uz opširne realne i znanstveno-filozofske komentare, kao osobito vrijednu tekovinu treba spomenuti usporedni engleski prijevod. Pa ipak, uz brojne vrline, Burnettovo izdanje pokazuje isto tako brojne mane. O nedostacima njegova načina raspodjele i obilježavanja Hermanova teksta već smo govorili, isp. gore naše izlaganje uz *Razdioba teksta*. O njegovu, pak, poimanju hermanovskih *lacunae* i *interpolationes* govorit ćemo opširnije poslije, isp. dolje naše izlaganje uz *Lakune, interpolacije i Burnettii coniectura artificiosa*. Zato ćemo se ovdje ograničiti samo na neke zamjerke što ih i mimo spomenuta pitanja zaslužuje njegova *ars philologica*:

Quaedam reprehensiones Burnettii adparatus critici

I: U pogledu Burnettove filološke kritike teksta Hermanove rasprave moraju mu se ponajprije zamjeriti njegova prečesta, kadikad potpuno nepotrebna i suvišna interveniranja u rukopisne tekstove. Dat ćemo nekoliko takvih primjera: u c. 1,1 (A 23,3/4: B 70,40) rukopisno *immutum te* Burnett bez ikakva vidljiva razloga mijenja u »te immotum«. Zašto, naime, to čini i unatoč tomu što se rukopisi u redosljedju riječi ovdje posve slažu, to uopće nije jasno, a jedino objašnjenje koje nam pod oznakom 58rA daje njegov kritički komentar je naprosto jedno »scr.« (= *scripsi* = *editor emends*). No, pitamo se: što je tu zapravo bilo pogrešno i što je tu izdavač ispravio? Na isti način u c. 22,14 (A 38,5: B 100,8) piše Burnett »helvum« umjesto rukopisnoga (NL) »elbum« ,a u c. 86,4 (A 90,24: B 204,22) »helvus« umjesto rukopisnoga (N) »elbus«. Istina je, doduše, da *elbus* i *helvus* znače jedno te isto, ali ne vidi se baš nikakva *rationis sufficientis* da se dira u *consensus librorum*, tim više što ni jedan Hermanov rukopis ne posvjedočuje ovu od Burnetta sugeriranu skripciju. Isto tako, na primjer, u c. 3,6 (A 24,22: B 72,12/13) naš izdavač rukopisno »compla-

¹⁷ isp. gore bilj. 4.

cuit« mijenja u »complacui«, pozivajući se na Matth. 3,17. Da je, međutim, takva intervencija u podudaranje rukopisa nepotrebna, upozorio je Branimir Glavičić. On, naime, u istome novozavjetnom tekstu (Matth. 12,18) upućuje na konstrukciju što je istovjetna s ovom, što je jednodušno posvjedočuju Hermanovi rukopisi.

II 1: Osim toga, Burnettu se mora također zamjeriti što nije u svome kritičkom komentaru izvijestio o svima Haskinsovim i Alonsovim lekcijama, nego samo tu i tamo o nekima, i to bez ikakva jasna kriterija. Tako je na primjer u c. 22,12 (A 38,3: B 100,7) uz riječ »Lerne« izvijestio *in apparatu* uz oznaku **61vB**: »Leruce Alonso«. Ako zanemarimo činjenicu da je čak i taj izvještaj netočan, — jer kod Alonsa u istini nema velikoga početnog slova, nego piše zapravo: »leruce« — pitamo se sa čuđenjem zašto je Burnettu izgledalo važnim da u komentaru spomene kako je Alonso jedno najobičnije *Lern(a)e(a)e* pročitao kao posve besmisleno *leruce*, ako na, recimo, pet stotina drugih mjesta prešućuje Alonsova čitanja koja su, istini za volju, ne tako rijetko i uspješnija od Burnettovih. Pogotovo zato što je u ovome, na primjer, slučaju Alonsovo čitanje za razumijevanje teksta posve nebitno, dok je naprotiv u isto vrijeme — eto ti nepravde! — u istoj toj rečenici jedno bitno Alonsovo čitanje, »impossibilia« (ibid.: A 37,37: B 100,4), koje ujedno potvrđuju i sva tri rukopisa (NLC), isti taj Burnett naprosto zanemario i šutke napisao umjesto njega svoju pogrešnu i, rekli bismo, besmislenu skripciju: »in possibilia«. Burnett je, mislimo, morao izabrati jedno od troga: ili da izvještava o svima Haskinsovima i Alonsovim čitanjima, ili da izvještava samo o onima koja su bitna za razumijevanje i uspostavljanje Hermanova teksta, ili da ne izvještava ni o jednome njihovom čitanju, što je zacijelo najslabija mogućnost. Pa ipak je Burnett izabrao četvrtu mogućnost, još slabiju od najslabije: izvijestio je samo o malom broju Alonsovih čitanja, ali bez ikakva jasna i razumljiva kriterija.

II 2: Burnettu nadalje treba zamjeriti što također za one intervencije u tekst koje nisu izvorno njegove, nego u stvari Haskinsove ili Alonsove, ipak u kritičkom komentaru piše »scripsi« (*pisao sam*, ili, kako Burnett kaže: *editor emends*), umjesto da korektno obavijesti čitatelja, kao što je to zadaća i dužnost kritičara teksta, o pravom podrijetlu posredničkog zahvata u tekst. On, na primjer, u c. 4,1 (A 24,28/29: B 72,18) riječ »augustissimo« komentira uz oznaku **58rG** ovako: »augustissimo scr. [= scripsi]: angust-NC«. No prije njega je »augustissimo« točno pisao već Alonso, ali tako da je u svome kritičkom komentaru korektno naveo također i Haskinsovu lekciju: »angustissimo, Haskins«. I ne samo to: ako se o skripciji rukopisa **N** možemo možda i sporiti, treba naglasiti da u rukopisu **C** doista i piše onako kako je to pročitao i *napisao* Alonso, — to jest »augustissimo«, — pa prema tome nema nikakva razloga da Burnett, koji je ovdje tek preuzeo jedno pogrešno Haskinsovo čitanje, pripisuje sebi ispravno Alonsovo čitanje i pisanje. Držimo, naime, da je, — kad je već mislio da u rukopisima zaista piše »angustissimo«, — morao uz skripciju »augus-

tissimo« barem napisati: *scripsit Alonso*, ili *post Alonsum scripsi*, ili *Alonso praeunte scripsi*, ili tako nekako, a da nipošto nije smio pisati naprosto *scripsi*.

II 3: Burnettu još treba zamjeriti i to što vrlo često nekritički prihvaća pogrešna Haskinsova ili Alonsova čitanja. Na primjer: Haskins je u c. 7,9 (A 27,7: B 78,11) poslije *est*, vjerojatno omaškom, dodao jedno *qu(a)e*. Alonso je ovu Haskinsovu skripciju prihvatio, možda i zato što je pretpostavio da ju je Haskins mogao naći u Napuljskome kodeksu, onome dakle N za koji je on pretpostavljao da je već izgubljen. I onda je istu tu suvišnu i u rukopisima nepostojeću skripciju spremno prihvatio i Burnett. Iz njegova se doduše kritičkog komentara, uz oznaku **58vG**, vidi da je primijetio da te riječi nema u N, ali je, vjerojatno na temelju toga što ju je našao kod Haskinsa i Alonsa, pomislio da postoji zato u C. Isto je tako, na primjer, Haskins u c. 17,2 (A 33,27: B 88,20) na mjestu gdje u NC piše *a vera* pročitao u L *antea*. Alonso o toj skripciji rukopisa L izvješćuje, naravno, iz druge ruke. Burnett, pak, koji je imao na raspolaganju Londonski rukopis i prema tome mogao vidjeti kako stvar uistinu stoji, u komentaru pod oznakom **60rE** izvješćuje: »*antea L*«, unatoč tomu što u L zapravo vrlo čitljivo piše: *a nostra*. U kritičkome, dakle, Burnettovu komentaru nema uvijek prave *kritičnosti*.

III 1: Zlatno je pravilo za onoga koji se latio kritike i uspostave nekoga starog teksta, ono koje kaže da se u rukopisne lekcije ne smije intervenirati osim u skrajnjoj nuždi. Ali najozbiljnija je, zacijelo, zamjerka Burnettovoj uspostavi Hermanova teksta ta što se on ne samo vrlo olako upušta u nebitne intervencije, — u onakve o kakvima smo već govorili pod točkom I, — nego i u onakve koje su tekst, koji je u rukopisima sâm po sebi razumljiv i posve suvisao, zapravo položile, ili — čak posve pokvarile. Za takve se, naravno, zahvate u *verba scriptoris* uzalud traži nekakav opravdan razlog. A položile su tekst, na primjer, intervencije one vrste kakva je u igri u c. 72,1 (A 79,12—15: B 184,6—8): »*Haec igitur omnia signo sunt sensibiles esse nec, ut Trimegistus exponit, qui sensibus nostris subiaceant, sed qui sensus nostros incurrant seu — quia ipsi sentiant — quos huiusmodi officia diversis modis afficiant.*« Ta iz rukopisâ uspostavljena rečenica je posve besprijeekorna i može se prevesti otprilike ovako: »Ovo dakle sve služi kao znak da su [nebeski duhovi] sjetilni, i to ne, kako izlaže Trimegisto, jer podliježu našim sjetilima, nego jer nasrću na naša sjetila, ili — zato što sami osjećaju — jer na njih ovakva iskazivanja štovanja i uljudnosti na različne načine djeluju«. Odmah se može zapaziti da su u konstrukciji »*qui — qui — quos*« posrijedi tri gramatički i stilski posve korektne odnosne rečenice uzročna značenja, to jest tri odnosne rečenice s konjunktivima kojima se kazuje *uzrok*, bez obzira na to što konjunktiv zahtijeva već i sama ovisnost tih rečenica o infinitivu. Pa ipak Burnett intervenira u tekst tako da njegova uspostava glasi ovako: »*Hec igitur omnia signo sunt sensibiles esse, nec, ut Trimegistus exponit, quod sensibus nostris sub-*

iaceant, sed *quia* sensus nostros incurrant seu quia ipsi sentiant quos huiusmodi officia diversis modis afficiant.« Ostavili smo, naravno, Burnettovu ortografiju, ali smo za nas relevantne riječi napisali kurzivom: ondje, naime, gdje je Burnett šutke napisao *quod*, u Napuljskome i Londonskom rukopisu piše »qui«, a u Oxfordskome »qu(a)e«, a ondje gdje je izrijeком zahvatio u tekst pišući *quia*, sva tri rukopisa (NLC) posvjedočuju »qui«. Čemu, dakle, to?

III 2: No rekli smo da ima u Burnetta i ne baš mali broj intervencija koje su Hermanov tekst upravo pokvarile. Evo primjera: u c. 89,1 (A 92,1.2: B 208,11.12) tekst glasi ovako: »Animalis quoque pars ipsorum elementorum coitu nata statim etiam *qualibet* elementorum discordia deletur.« Spornu smo riječ napisali kurzivom. Ta je rečenica posve jasna i može se prevesti otprilike ovako: »Budući da se i dio životinje isto tako rodio iz snošaja samih elemenata, također ga odmah usmrćuje koja mu drago nesloga elemenata.« No najprije nekoliko napomena: da u ovoj interpretaciji nema ništa sporno, potvrđuje nam također prethodno mjesto u c. 88,1 (A 91,25—27: B 206, 28—30): »Germinis autem pars item ipso tantum elementorum coitu nascitur ideoque nec fructus alterius praeter se ipsum ferax nec ullius elementorum discordiae ferens.« U prijevodu: »Dio se pak biljke isto tako rađa tek samim snošajem elemenata te zato s jedne strane ne rodi plodom drugoga osim sebe samoga, a s druge strane ne podnosi nikakvu neslogu elemenata.« Napominjemo da se oblik biljke temelji na miješanju triju elemenata, zemlje, vode i zraka, kao što se to vidi iz c. 82,1 (A 87,22: B 198,9), a oblik životinje na miješanju svih četiriju elemenata, zemlje, vode, zraka i vatre (isp. c. 83,1: A 88,3: B 198,26). Oblik, međutim, kovine povlači miješanje tek dvaju elemenata (c. 81,2: A 87,9—13: B 196,24—28): »trahit itaque forma metalli commixtionem terrae et aquae ideoque partim tribile, partim fusile utrumque utpote inanimatum sine proprio motu ideoque difficilium solubile ex ipsis videlicet principiis sine mediante parentum semine conceptum, editum et educatum.« U prijevodu: »Povlači stoga oblik kovine miješanje zemlje i vode; a zato je [kovina] dijelom knuta, a dijelom tekuća, te su jedna i druga, jer su neoživljene, bez vlastita kretanja i zbog toga teže rastavljive kad su već očigledno začete, rođene i ohranjene od samih počela bez posredstva roditeljskog sjemena.« Zato je razumljivo da je kovina postojanija od ostalih dijelova propadljiva poroda, to jest od biljke i životinje (c. 86,1: A 90,15—20: B 204,13—17): »Metalli quidem pars in primo elementorum coitu ex solidioribus materiis [h]isdemque paucioribus concreta ideoque simpliciter proxima etiam solidissima, ultra omne occiduae geniturae aevum stabilis, pauca siquidem in hoc genus concedunt usque nunc nascentia vel secundario gignendi modo, in quibus id interest, quod diximus.« U prijevodu: »Dio se kovine zaista zgusnuo u prvom snošaju elemenata iz čvršćih tvari i iz prilično malo istih; i stoga je, jer je najbliži jednostavnomu, također najčvršći, a postojan je onkraj svakog vijeka propadljiva poroda, ako doista od onoga što se sve do sada rađa malo

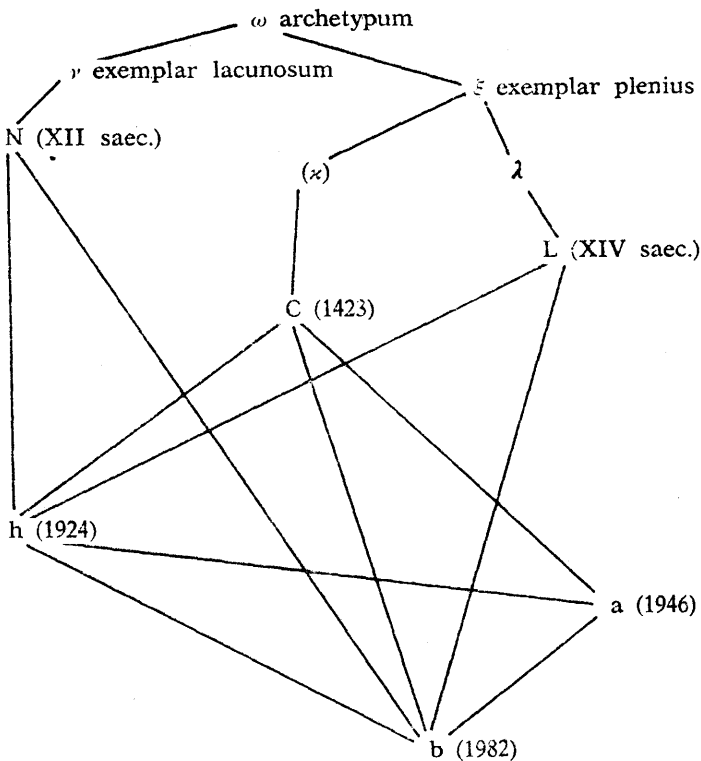
toga dospijeva u ovaj rod i drugotnim načinom rađanja, kod čega postoji ona razlika što smo je spomenuli.« Vratimo se sada onoj prvoj rečenici iz c. 89,1 u kojoj smo riječ *qualibet* istaknuli kurzivom. Bilo da nije razumio participijsku konstrukciju »pars — nata« što smo je mi razriješili zavisnom (uzročnom) rečenicom — a može se naravno razriješiti i na drugi način — bilo s nekoga drugog razloga, Burnett zanemaruje ispravnu skripciju svih triju rukopisa, NLC, i umjesto ablativa *qualibet* stavlja nominativ *qu(a)elibet*, a u kritičkom komentaru, pod oznakom 76vE samo napominje: »qualibet LC«, i unatoč tomu što je istu skripciju mogao i morao naći i u N. I, evo, kako glasi Burnettova konačna verzija: »Animalis quoque pars item ipsorum elementorum coitu nata, statim etiam *quelibet* elementorum discordia deletur.« Kurziva je naša. A, evo, i Burnettova usporednog prijevoda: »Of animals, also, some similarly are born from the mating of the elements themselves; again, any discord of elements is immediately destroyed.«

Dosta. Jedna od vrlo istaknutih Hermanovih vrlina je izvrsna i vrlo korektna latinština: na tome je području, rekli bismo, uistinu majstor. Treba međutim priznati da dobro poznavanje latinskog jezika nije na žalost Burnettova vrlina. Neke, pak, njegove intervencije daju čitaču povoda da pomišlja da je posrijedi neznanje: za primjer ćemo uzeti rečenicu u c. 64,4 (A 73,6—8: B 172,28—174,2): »cuius meritum non iniuste consequi videamur, si in parte singularis operis summatis collectum inseramus, quod Aristotiles vix *tribus integris libris* explicavit.« U prijevodu: »A činilo bi se da smo zaslugu za taj [skraćeni put] stekli s punim pravom ako bismo u dijelu pojedinačnog djela ukratko saželi i umetnuli ono što je Aristotel jedva razložio u *tri čitave knjige*.« U taj, međutim, tekst Burnett ispred korektnoga ablativa mjesta *tribus integris libris* stavlja prijedlog *in*, tvrdeći da ga je našao u Londonskom rukopisu: »71vB *in post vix om. NC*.« Kao prvo, takvoga prijedloga na tome mjestu nema ni u jednome od postojećih rukopisa, a kao drugo, sve da ga je zbilja i našao u jednome, ili dva, ili čak u sva tri rukopisa, bilo bi uputno da ga uglatim zagradama iz teksta izbaci zato što je iz konteksta posve jasno da je posrijedi *ablativus loci*. Uz oznake, naime, knjigâ, ako se misli, kao ovdje, na čitave knjige, ne treba stavljati prijedlog *in* uz ablativ, osim, naravno, u onim slučajevima gdje se misli samo na jedno ili na više određenih mjesta u knjizi.

III 3: Isti nepovoljni učinak zna Burnett gdje kada postići i svojom odveć maštovitom interpunkcijom. Hermanova rečenica, na primjer, u c. 9,4 (A 29,19—21: B 82,10—12) glasi ovako: »planus quippe rem omnem vidit astrologus, quam mirum, quod praeter naturam videbat futurum, effari posset.« To bi se moglo prevesti otprilike ovako: »Razgovjetnije je naravski astrolog vidio cijelu stvar nego što bi mogao izreći čudo za koje je vidio da će se zbiti mimo prirodu.« Da ne bi bilo nikakve sumnje, dodajemo, primjera radi, i izvorni oblik rečenice u Napuljskom kodeksu, u onome dakle kodeksu čiju interpunkciju Burnett najradije slijedi: »Planus quippe rem omnem vidit

astrologus, quam mirum quod preter naturam futurum videbat, effari posset.« A, evo, kako to, unatoč rukopisima, glasi kod Burnetta: »Plinius quippe rem omnem vidit astrologus. Quam mirum quod preter naturam futurum videbat, effari posset!« I tako smo ponovo od suvisloga dobili nesuvislo.

O tome dotle. Ako je dakle **h** poteklo od **N**, **L** i **C**, a od **C** i **h**, a **b** od **N**, **L**, **C**, **h** i **a**, onda će današnje rodoslovno razvojno stablo teksta Hermanove rasprave *De essentiis* izgledati ovako:

Razdioba na knjige

Izložiti ćemo također, kao što smo to rekli na samom početku, i ono što se tiče pitanja podjele ove Hermanove rasprave na knjige.

U c. 49,5 (A 62,4—10: B 150,8—15) Herman kaže: »quoniam igitur, ut michi quidem videtur, medium in contextu mundi hactenus libratum omnino primariae compositionis nodus est, ab eodem et omnes sequentes motus rectissime ordiuntur, ut tantae merito potentiae, quem-

admodum *inter initia primi libri* delibavimus, id summus artifex instrumentum sibi assumere voluerit in omne secundariae compositionis ministerium, quod et Plato intellexit, licet vim eius intelligentiae minus advertisse videatur.« U prijevodu bi to moglo glasiti otprilike ovako: »Budući da je, dakle, kako se meni zaista čini, srednje što je u sklopu svijeta dotle postavljeno u ravnotežu uopće čvor prvotnog sastavljanja, od njega također vrlo dobro počinju i sva slijedeća kretanja tako da ga je s pravom obdarena tolikom moći, — kao što smo natuknuli na početku prve knjige, — svevišnji umjetnik naumio sebi uzeti kao oruđe za svu službu drugotnog sastavljanja; to je, naime, razabrao i Platon unatoč tomu što se čini da nije dostatno opazio pravo značenje njegova vještaštva.« Nema sumnje da se to što je rečeno odnosi na c. 15,1—8 (A 32,11—33,7: B 86,12—29): »Duo — auctoritatis«. Iz toga se dakle vidi da taj dio teksta, to jest: 15. poglavlje, pripada po samome Hermanu početku prve knjige.

Kasnije, u c. 77,8 (A 84,31—34: B 192,7—9), Herman opet kazuje: »universalis quidem, ut Abumasar diffinit, in generibus et speciebus, singularis in singulorum individuorum potestate, — cuius rei causa, quam usque ad finem primi libri valde secuti sumus.« U prijevodu bi, pak, to po prilici glasilo ovako: »Sveopće je zaista [vodstvo], kako to definira Abu Mašar, u rodovima i vrstama, a pojedinačno u osobini pojedinoga individualnoga; uzrok je pak te stvari onaj što smo ga pomno slijedili sve do kraja prve knjige.« Ovdje se očito misli na onaj dio rasprave što obuhvaća c. 36,1—48,4 (A 50,28—61,21: B 126,27—148,28): »universae — modulantur«. Time nam je posrednim načinom rečeno gdje svršava prva knjiga.

I naposljetku, u c. 93,1 (A 94,28—95,3: B 214,11—17) kazuje Herman: »Latitudo vero terrarum est ab aequinoctiali circulo in alterutrum polum distantia ac nostra quidem in borealem, qui, cum ab eo circulo per nonaginta gradus distet, in principio Arietis illic oriri Solem, in principio Librae occumbere necesse est, secundum quod in primo libro diximus orizontem illic esse ipsum circulum aequinoctialem, sicque ab eo polo in austrum perpetuo gelu inhabitabiles fere triginta gradus relinquuntur usque prope montes Rhiphaeos silvasque Rubreas atque paludes Maeotidas«. To bismo mogli prevesti otprilike ovako: »Zemaljska je pak širina razmak od ravnodnevnice kružnice do jednoga od dvaju polova, a naša je doista do sjevernog [pola]; budući, pak, da je ovaj od te kružnice udaljen devedeset stupnjeva, nužno je da ondje Sunce izlazi u početku Ovnja, a da zalazi u početku Vage, prema onome što smo rekli u prvoj knjizi da je obzor ondje sama ravnodnevnica kružnica; a tako od toga pola na jug ostaje zbog trajnoga leda nenastanjivih gotovo trideset stupnjeva, sve do blizu rifejskih brda te rubejskih šuma i mejotskih močvara.« Ovo se, dakle, mjesto izrijekom poziva na rečenicu u c. 34,15 (A 48,31—33: B 122,23,24): »a quo ipso, si per litem circuli meridiani quadrantem orbis Terreni metiamur, erit aequinoctialis quidem loco orizontis.« U prijevodu: »Ako bismo dakle polazili upravo od tog [središta] i po gra-

nici podnevnog kruga mjerili četvrtinu zemaljskog kruga, ravnodnevni bi krug bio na mjestu obzora.«

Iz ova se, dakle, tri Hermanova navoda vidi da tekst što obuhvaća c. 15,1—48,4 (A 32,11—61,21; B 86,12—148,28) pripada *prvoj knjizi*, a da tekst od c. 49,1 (A 61,23; B 150,2) pa sve do kraja pripada prema tome *drugoj knjizi*, uz pretpostavku, dakako, da je Herman svoju raspravu doista zamislio u samo *dvije knjige*.

Pa ipak tomu na neki način protuslovi završetak rasprave *De essentiis* (c. 101,7; A 104,37,38; B 234,17,18): »De essentiis liber Hermanni Secundi explicit anno Domini millesimo centesimo quadragesimo tertio Biternis perfectus.« U prijevodu: »Završava *knjiga* Hermana Drugoga O bitima što je dovršena u Béziersu godine Gospodnje tisuću sto četrdeset treće.« Jer ovdje se, kao što vidimo, govori o *knjizi*, a ne o knjigama. A na knjigu također upućuje i ona bilješka iz dvanaestoga, ili početka trinaestoga stoljeća, što je nalazimo u Napuljskom rukopisu na gornjem rubu f. 58r: »Proemium *In libro* essentialium hermanni philosophi«, u prijevodu: »Uvod u knjizi Biti filozofa Hermana.« Burnett doduše čita: »in librum« (= »u knjigu«), ali se stvar svodi na isto. No, s druge strane, taj je isti pisac ove bilješke na rubu sa strane, na f. 58v, neposredno prije početka c. 6,1 (A 25,14; B 76,1), zapisao: »primus liber«, a na rubu sa strane, na f. 60r, neposredno prije početka c. 18,1 (A 33,32; B 90,1): »secundus liber«. Dodajem još i ono na što nitko do sada, koliko je meni poznato, nije obratio pažnju, a to je da je prepisivač Oxfordskog rukopisa šutke, ako se tako može reći, ili točnije — grafički, podržao pisca spomenute bilješke u rukopisu N: u čitavome je, naime, rukopisu C samo na dva mjesta preskočen po jedan redak (91 v a. 93 v a), očito zbog toga da bi se formalno razlučilo tri među sobom različite cjeline, i to upravo na onim mjestima u tekstu na kojima se u N nalaze bilješke *primus liber* i *secundus liber*. Dodajmo još da je osim toga u C (f. 115 v a) samo ispred konačnoga *explicit* preskočeno dva retka, što je dakako za naše pitanje posve irelevantno. Na taj su način u Oxfordskom kodeksu razdvojeni jedno od drugoga *uvod* (c. 1,1—5,4; A 23,2—25,13; B 70,3—74,5), *prva knjiga* (c. 6,1—17,3; A 25,14—33,31; B 76,2—88,24) i *druga knjiga* (c. 18,1—101,7; A 33,32—104,36; B 90,1—234,16). Samo je po sebi jasno da je ovakav razmjer veličina između dvije knjige jednoga te istog djela posve nevjerojatan. Na kakav nas, međutim, zaključak navodi ova čudna podudarnost između grafičkog rukopisa C koji je napisan 1423. godine i bilježaka što su se još u dvanaestom stoljeću, ili najkasnije početkom trinaestoga, našle u N, — a ne smijemo nipošto zaboraviti da ova dva rukopisa pripadaju dvjema među sobom posve različnima rodoslovnim linijama, — o tome ćemo reći malo kasnije.

U svojoj knjizi *Studies in the History of Mediaeval Science*¹⁸, nakon petimot otisnuta teksta Hermanove rasprave *De essentiis* iz c. 11,1—17,3 (A 30,24—33,31; B 84,3—88,24), Charles Homer Haskins, na

¹⁸ Cambridge. Harvard University Press 1924.

str. 61, kaže: »After this paragraph, evidently a dialogue between Hermann and Robert, there begins what in the Naples manuscript is entitled the second book, although no trace of division into books appears elsewhere.« To je onda za Manuela Alonsa, koji nije mogao vidjeti ni Napuljski ni Londonski rukopis, bila, uz gore navedene Hermanove napomene u c. 49,5. 77,8. 93,1 (A 62,4—10. 84, 31—34. 94,28—95,3: B 150,8—15. 192,7—9. 214,11—17), jedina informacija o nekoj podjeli na knjige. Ali premda se iz njegova komentara vidi da nije dobro razumio ovu Haskinsovu primjedbu, ipak je nepobitno da je na temelju samoga Hermanova teksta ispravno zaključio gdje svršava prva i počinje druga knjiga Hermanove rasprave. Na str. 61,22 (to jest: ispred c. 49,1: B 150,2) dao je Alonso otisnuti: »LIBER SECUNDUS«. U kritičkome je pak komentaru napisao: »LIBER SECUNDUS om. C (pero además hallarse en los otros códices como advierte Haskins.). Haskinsove je riječi, kao što vidimo, pogrešno shvatio, ali je zato pove točno zapazio gdje počinje druga knjiga. O bilješkama »pro(o)emium« i »primus liber« nije, dakako, mogao ništa znati i o njima u njegovu izdanju nema spomena.

Charles Burnett koji je, kao što smo rekli, imao na raspolaganju ne samo sve rukopise (NCL), nego i Haskinsa i Alonsa (ha), prihvaća već od Alonsa ingeniozno naslućen, ali ni u jednome rukopisu naznačen početak druge knjige. On upisuje u svom izdanju, neposredno prije početka samoga Hermanova teksta, na str. 70,1 (neposredno ispred c. 1,1 A 33,2): »<PROEMIUM>«, neposredno ispred c. 6,1 (A 25,14) na str. 76,1: »<PRIMUS LIBER>«, a neposredno ispred c. 49,1 (A 61,23) na str. 150,1: »<SECUNDUS LIBER>«, ravajući se u redu riječi očito prema piscu bilješke u Napuljskom rukopisu.

Naposlijetku još želim dodati kako se meni čini da stvar stoji u pogledu razdiobe na knjige. Izgleda da je Herman isprva zbilja imao u planu djelo po obliku i obimu slično, ili ne mnogo različito od *Uvoda u Abu Mašarovu astronomiju*. Taj, naime, *Uvod* ima kratak predgovor i zatim osam knjiga. Knjige su mu, međutim, po obimu i broju poglavlja vrlo različite: prva knjiga, na primjer, ima na osamnaest stranica svega pet *capitula*, a druga knjiga ima na svega sedam stranica devet *capitula*. U raspravi *De essentiis* slijedi poslije uvoda (koji obuhvaća pet poglavlja na tri kartice) prva knjiga, koja bi onda — sudeći prema bilješkama u N i grafičkom obliku u C koji se s tim bilješkama točno podudara — obuhvaćala na svega devet kartica dvanaest *capita*. Budući, pak, da nema nikakva valjana razloga da spomenutu podudarnost između dalekih rodaka N i C smatramo pukom slučajnošću, možemo s punim pravom pomišljati da je Herman početka upravo taj tekst zamislio kao prvu knjigu svoje rasprave. No kako je rad na raspravi o bitima uznapredovao, lako je moguće da se našem piscu učinilo da bi to bilo nasilje nad jedinstvom građe ako bi opis prvotnog rađanja, *generatio primaria*, na umjetan i gotovo protunaran način rastavljao u više knjiga. Stoga je bez sumnje, onako kako se to vidi iz citirana tri kasnija navoda (c. 49,5. 77,8. 93,1:

A 62,4—10. 84,31—34. 94,28—95,3: B 150,8—15. 192,7—9. 214.11—17), protegnuo prvu knjigu sve do opisa harmonije nebeskih sfera pomoću kojega mu je pošlo za rukom da vrlo efektno zaokruži izlaganje o prvotnom rađanju (isp. c. 47,1—48,4: A 60,24—61,21: B 146,30—148,28): »Media namque infra summam extremitatem — in universi mundi foedus perpetuo concentu modulantur.« Druga se knjiga bavila, dakako, drugotnim rađanjem, *secundaria generatio*. No ikada se čitavo ovo njegovo djelo i zadaća *de essentiis* u sebi zaokružilo i završilo, tako reći *ipsa naturali consequentiae serie*, i kada se naposljetku sretno zaustavilo upravo na onome od čega je i pošlo, — *in ipso universitatis opifice*, — čini se da je Herman, ne želeći razbijati takva nutarnja jedinstva, ipak na koncu odustao od bilo kakve podjele na knjige.

Zato mislimo da kod uspostavljanja teksta rasprave *De essentiis* treba postupati ovako: podjela na knjige, onakva kakvu sugeriraju tri citirana mjesta iz same rasprave može se prihvatiti bez ikakva ustručavanja, bez obzira na to što je sâm Herman o tome kasnije možda promijenio svoje mišljenje. U toj bi podjeli, u skladu s uputama rukopisâ N i C i onima iz samoga Hermanova teksta, *prooemium* obuhvatio c. 1,1—5,3, *liber primus* c. 6,1—48,4, a *liber secundus* c. 49,1—101,7. Nema, naime, nikakve sumnje da je baš takvu podjelu svojevremeno namjeravao obaviti i sam autor. Pa, ipak, budući da Hermanova rasprava predstavlja jedan zaista vrlo uspio krug tumačenja, i da se čini da je i sâm pisac naposljetku odustao od toga da taj krug poremećuje diobom na knjige, mislimo da *capita* treba da teku u neprekinutom nizu, to jest od 1 do 101, onako kakvo smo to predložili već na početku ovoga našeg izlaganja.

Lakune, interpolacije i Burnettii coniectura artificiosa

Ostaje nam da razmotrimo još samo pitanje praznina u tekstu i pitanje interpolacija. Već smo rekli da Napuljski i Oxfordski rukopis obuhvaćaju čitav tekst Hermanove rasprave *De essentiis*, — s time da u Oxfordskome nisu ucrtani geometrijski likovi iako su za te crteže ostavljena prazna mjesta, — a da u Londonskom rukopisu nedostaje velik dio teksta na početku i na kraju. A isto smo tako rekli da unutar samih sačuvanih tekstova najviše lakunâ sadrži najstariji naš sačuvani rukopis, to jest Napuljski.

Na ovome nam, međutim, mjestu redosljed izlaganja nameće upravo Burnett. Njegova je, naime, pretpostavka o podnijetlu spomenutih lakunâ u N, ili, kako on to nastoji dokazati, o podnijetlu interpolacija u praroditelju rukopisâ L i C, vrlo originalna i, ne može se ništa poreći, na prvi pogled odlično potkrijepljena razlozima: prema toj pretpostavci, oni dijelovi teksta što nedostaju u N ne bi bile *lacunae* u pravom smislu riječi, nego bi to u L i C bile svojevrstne naknadne *interpolationes*, i to upravo — Hermanove. Moramo zato ovdje potanko iznijeti Burnettovu hipotezu o podnijetlu tih takozvanih interpolacija u rukopisima L i C, ali ćemo ipak prije toga, za razliku od

Burnetta, nabrojati zajedno sve *lacunae* iz sva tri rukopisa. To moramo učiniti iz dužnosti prema istini, jer bi nam se u protivnom moglo dogoditi isto ono što se dogodilo Burnettu, koji je nabrojao samo one *lacunae* koje podupiru njegovu pretpostavku, — i što se naravno događa zatim i njegovim čitačima koji nemaju jasan pregled nad pravim stanjem stvari, — to jest, da nam se ne dogodi da ne uzmemo u obzir i one razloge koji govore protiv njegove pretpostavke. I tek ćemo potom — pošto smo već nabrojali sve *lacunae* — izložiti jednu za drugom sve točke Burnettove argumentacije. Kada, međutim, nakon takva uvida u stanje stvari o Burnettovim razlozima temeljitije razmislimo, nužno nam se nameću neki posve ozbiljni prigovori njegovoj argumentaciji, a poglavito dva prigovora što ćemo ih odmah zatim ovdje i izložiti. Na kraju ćemo reći, kako mislimo da stvar s tim lakunama i interpolacijama zaista stoji.

Nabrojiti ćemo sada po redu one dijelove teksta koji obuhvaćaju dvije ili više riječi, a kojih nema u nekome ili nekima od rukopisa. Uz njih ćemo stavljati redne brojeve zato da bi čitatelj mogao imati što bolji pregled nad Burnettovom argumentacijom, a zatim i nad našim prigovorima.

Manu scripto N verba scriptoris desunt

Najprije ćemo, dakle, nabrojati one dijelove teksta koji obuhvaćaju dvije ili više riječi, a kojih nema u N.

Om. N:

- (1) c. 10,1 (A 30,11: B 82,25.26): *per quem omnia, in quo omnia.*
- (2) c. 15,4 (A 32,17: B 86,17): *vel de ipso.*
- (3) c. 19,3 (A 35,22.23: B 94,1.2): *cum nec minimas corporis particulas aliud quam corpus quisquam dixerit nec quidquam corporeum his prius.*
- (4) c. 23,2 (A 38,22.23: B 100,23.24): *nam nec ratio quidem ullo modo superest, si omne rationale desit, nec tamen consequens.*
- (5) c. 24,16—18 (A 39,32—40,4: B 104,5—21): *prima siquidem illa pura et simplicia elementa — calor, frigus, siccitas et humor — ipsa quidem formae principales per se omni materia solutae, quae substantiae corporeae advenientes primorum corporum materialium videlicet elementorum constitutivae. unde generalem illam substantiam ipsam quidem et corporum materiam et horum principiorum indifferentem commixtionem esse consequens est, quam nec corpus nec incorporeum plane dixeris. ex quo genere ac differentiis specificis constitutio materialium elementorum secundum speciem, deinde ex ipsis corporibus primis mundanum corpus compositione integrali, mundana vero proles commixtione resolutoria, neutrum formae translatione.*
- (6) c. 25,8 (A 40,33.34: B 106,16.17): *atque ea quidem, quibus integre perfecte ab invicem differunt.*
- (7) c. 45,5.6 (A 59,17—24: B 144,22—28): *demum igitur, cum sit, quae proportio AG ad LH, eadem CS ad BS, constans est, quod diximus altitudinem noctis minime usque ad circulum Martis pervenire, cum longe brevior sit etiam semidiametro circuli Solaris, cuius dimensio nec minus totius CS per eandem proportionem ex notitia CB demum deprehendi potest. hinc ergo diligens indago pervenire potest usque ad proportionem sperae Lunaris ad speram Terrae atque harum utriusque ad speram.*

(8) c. 50,3 (A 62,27—30: B 152,6—8): *sic enim et Seneca: »quid« inquit »aliud natura quam Deus et divina ratio toti mundo eiusque partibus inserta; nam et idem utrumque dicit sed distare officio.*

(9) c. 51,1 (A 63,16—19: B 154,2—7): *familiariter quidem ad eam constitutionem, quam inter ceteras postremo probat Boetius rerum videlicet naturas ipsas earum species, propria, siquidem omnis geniturae proprietates secundum speciem.*

(10) c. 56,2 (A 65,11: B 158,5,6): *inter omnes videlicet eius terminos continuatum.*

(11) c. 56,17 (A 66,9: B 160,4/5): *saltem ut.*

(12) c. 56,20 (A 66,17,18: B 160,12,13): *ut, quae loci spatium occupant terminis eius continuata, proprie in loco.*

(13) c. 58,2 (A 67,25—28: B 162,26—28): *quae namque sint huius generis divisiones in ea, quae nondum sunt, et ea, quae iam esse desierunt, suo studio relinquimus, quippe cum essentias praesentis sit negotii potissimum his, quae ad esse conducunt, accommodare.*

(14) c. 59,6 (A 68,23,24: B 164,27,28): *inter quos medium aevum annis sescentis Solinus metitur.*

(15) c. 68,10 (A 76,7—9: B 178,29—31): *ictus compulsu quodam exprimuntur et supremo igni nichilominus corporeo subiectus humor.*

(16) c. 69,1 (A 76,10,11: B 180,1): *recte dixerimus, et item.*

(17) c. 70,4 (A 78,9,10: B 182,14,15): *Geminos possederit, Luna Cancrum occupaverit, die Veneris.*

(18) c. 70,4 (A 78,10,11: B 182,16,17): *odoribusque confectus chaiten indues.*

(19) c. 70,4 (A 78,11: B 182,18): *cum capist[e]r[i]o.*

(20) c. 72,8 (A 80,8—10: B 184,26—28): *quemadmodum apparet inter haec [etiam] mortalia animantia: adeo quippe omnis extraneus locus poena.*

(21) c. 77,1 (A 84,10: B 190,17): *nec vero solubile.*

(22) c. 80,4 (A 87,4,5: B 196,21): *communis vero partim substantialis.*

(23) c. 95,7,8 (A 96,25,26: B 218,1,2): *et, quoniam singuli per reliquorum polos transeunt, secant etiam orthogonaliter. est.*

(24) c. 98,1 (A 101,1,2: B 226,4,5): *quamquam effluxus eius a Iuba originem traditam ferat Solinus sub montibus Mauritaniae, qua Oceano imminet.*

Libro pleniori § verba scriptoris desunt

Nabrojimo sada one dijelove teksta od dvije ili više riječi kojih nema u rukopisima **L** i **C** pa ih, možemo pomišljati, najvjerojatnije nije bilo ni u ξ .

Om. LC:

(1) c. 24,19,20 (A 40,4: B 104,5—12): *nec demum coaequale in omnibus [h]idem totis nisi sola mundi substantia, quae ex his quidem seminibus collecta praeiacens materia est secundariis omnibus generationibus.*

(2) c. 70,4 (A 78,10: B 182,15,16): *ubi primum surrexeris.*

(3) c. 70,4 (A 78,10: B 182,16): *aquae lavacris.*

(4) c. 70,4 (A 78,11: B 182,17): *albisque indutus.*

Manu scripto L verba scriptoris desunt

Sada ćemo, pak, nabrojati one dijelove teksta, od dvije ili više riječi, kojih nema u **L**, ako se izuzmu, dakako, početak i kraj Hermanove rasprave (c. 1,1—16,3: A 23,2—33,12: B 70,3—88,5. c. 95,16—

—101,7: A 97,18—104,38: B 218,24—234,18), i ona mjesta što su nabrojena pod *om. LC* pod brojevima 1—4.

Om. L:

- (1) c. 47,2 (A 60,30: B 148,3): *ante nunc.*
- (2) c. 57,7 (A 67,15.16: B 162,18): *et, si modo ita existimari fas sit.*
- (3) c. 88,2 (A 91,33.34: B 208,6): *pars in summum.*

Manu scripto C verba scriptoris desunt

I napokon ćemo nabrojati one dijelove teksta, od dvije ili više riječi, kojih nema u *C*, ako se izuzmu ona mjesta što smo ih nabrojali pod *om. LC* pod brojevima 1—4.

- (1) c. 5,1 (A 25,8: B 74,1): *institutum est.*
- (2) c. 18,21 (A 35,4: B 92,10.11): *tamquam fundamenta.*
- (3) c. 27,3 (A 43,4: B 110,19): *tamquam ex residuis.*
- (4) c. 40,2 (A 54,24: B 134,29): *per emiciclum.*
- (5) c. 44,11 (A 58,14: B 142,18.19): *est igitur FY duplum LN.*
- (6) c. 45,6 (A 59,22: B 144,26): *diligens indago.*
- (7) c. 49,2 (A 61,25.26: B 150,4): *tandem ad extremum.*
- (8) c. 57,1 (A 67,1: B 162,4): *motu in.*
- (9) c. 81,3 (A 87,17: B 198,3.4): *et item huius bipartita subdivisio — eorum quidem, quae ex naturae suae semine.*
- (10) c. 82,1 (A 87,22: B 198,9): *aquae et.*
- (11) c. 100,8 (A 103,10: B 230,20.21): *melancolica videlicet tamquam Terrae infingenda, super quae tota firmanda erat.*

Napominjemo da je Burnett previdio lakunu *om. C 1*, a da je krivo, vjerojatno omaškom, izvijestio o opsegu lakunâ *om. N 7.16*. Po njemu, naime, lakuna *om. N 7* seže samo do »*Lunaris ad speram*«, a lakuna *om. N 16* ispušta tekst »*dixerimus et item recte*«, i umjesto toga jedino u *N* piše »*ne eam*«. Ali to nije točno. Sva tri rukopisa jednodušno posvjedočuju skripciju »*ne eam*«, koju Burnett, ne znam zašto, izbacuje iz Hermanova teksta koji na tome mjestu glasi: »*In illo vero duplex propositio, an et animal recte dixerimus, et item, rectene eam animalis speciem.*« A to bi se moglo prevesti otprilike ovako: »U onome je ipak dvostruko upitna postavka, — da li smo i [netjelesnu životinju] ispravno nazvali životinjom, i isto tako, da li smo onu [besmrtnu životinju] ispravno nazvali vrstom životinje.«

Burnetti coniectura

Iz gore navedenoga se jasno može vidjeti koliko više i koliko opširnijih lakuna ima *N* u poređenju s rukopisima *L* i *C*. Burnett, koji pretpostavlja da je Napuljski rukopis nastao za Hermanova života i bio zapravo prijepis prvotne verzije Hermanove rasprave *De essentiis*¹⁹,

¹⁹ Premda smijemo sa sigurnošću tvrditi da je *N* nastao tek poslije Hermanove smrti i da nipošto nije neposredan prijepis s Hermanova izvornika, to nimalo ne može oslabiti Burnettovu argumentaciju, jer je roditelj Napuljskog rukopisa »doista lako mogao nastati i za Hermanova života i biti neposredan prijepis s izvornika Hermanove rasprave o bitima.

smatra da međusobno poređivanje skripcija u našim rukopisima upućuje na to da je prva verzija rasprave, — ona od koje je potekao Napuljski rukopis, — bila jednom poslije podvrgnuta ponovnom pregledu i popravljaju i da je taj revidirani tekst očito bio onaj arhetip od kojega su potekli *codices Britannici L i C*. A pretpostavlja da je popravljач bio Herman sâm. Evo, kako on to obrazlaže:

Narav ponovnog pregleda i popravljanja, smatra Burnett, mogla bi se raščlaniti u tri točke. Pod prvu bi, pak, od tih točaka pripadala (i) naknadna citiranja, kakva imamo na četiri mjesta: *om. N 8.9.14.24*. Pod drugu bi točku pripadala (ii) proširenja teksta ili umetanja tumačenja s ciljem da se smisao određenoga mjesta u raspravi učini jasnijim; posrijedi bi bila slijedeća tri mjesta: *om. N 3.10.13*. Pod treću bi, naposljetku, točku pripadala (iii) terminološka i naučna popravljajna, kakva bi po Burnettu mogla biti u igri na slijedeća četiri mjesta: (1) *om. N 9*, (2) *om. N 11*, (3) *om. N 17—19. LC 2—4* i (4) *om. N 5. LC 1*.

Da je popravke i dopune izvršila u isto vrijeme ista osoba, na to nas, prema Burnettu, upozoravaju ove činjenice:

(a) izgleda da je popravljач revidirao neke čitave dijelove rasprave *De essentiis* (to jest: dio koji se tiče elemenata 60rF—62rD = c. 18,1—24,22: A 33,32—40,12: B 90,1—104,29, isp. *om. N 3.5. LC 1*, i dio koji tematizira prirodu, mjesto i vrijeme 68vB—71rH = c. 49,1—63,13: A 61,23—72,26: B 150,1—172,16, isp. *om. N 8—11.13.14*, dok su ostali dijelovi ostali posve neizmijenjeni;

(b) naknadni citati dolaze iz istih izvora (dva iz Seneke, *De beneficiis*, a dva iz Solina, *Collectanea*).

Da je popravljач bio sâm Herman, na to nas upućuju slijedeće činjenice:

(c) izmijenjena su neka od najoriginalnijih mjesta same rasprave (npr. Hermanova vlastita definicija prirode i njegova teorija elemenata). Možemo primijetiti da pisac pokušava izraziti svoje mišljenje s više jasnoće ili iskoristiti priliku da promjeni mjesto s kojim je bio nezadovoljan;

(d) stil dodataka je isti kao i u ostalim dijelovima teksta (npr. u 69rB, = *om. N 9, familiariter — Boetius*: Herman naglašava bliskost svojega vlastitog mišljenja onomu Boetijevu, nazivajući Boetija *familiaris noster* u 69vC = c. 56,12: A 65,31: B 158,24/25).

(e) Povrh svega, dodatak u 70rC (= *om. N 13*) nije mogao napisati nitko drugi osim Hermana, jer je taj dodatak pisan u prvome licu i jer se poziva na cilj vlastitoga djela o bitima: *«quae namque sint huius generis divisiones in ea, quae nondum sunt, et ea, quae iam esse desierunt, suo studio relinquimus, quippe cum essentias praesentis sit negotii potissimum his, quae ad esse conducunt, accommodare.»* U prijevodu bi ta rečenica mogla glasiti otprilike ovako: *«Koje su, naime, razdiobe ovoga roda na ono što još nije i ono što je već prestalo biti, to [pitanjê] ostavljamo njemu pripadnomu znanstvenom*

nastojanju, jer je, naravno, zadatak sadašnjega našeg posla da se biti podešavaju prema onome što sabire u bitak.»

Zbog tih razloga Burnett misli da navedene lakune u Napuljskom rukopisu — *om. N 3.5.8.9.10.11.13.14.17.18.19.24* (ukupno ih je dvanaest) — nisu praznine u tekstu, nego kasnije interpolacije što su se našle u roditelju Londonskoga i Oxfordskog rukopisa, i to interpolacije samog autora rasprave, to jest Hermanove. Držeći, pak, da su i prva i druga verzija Hermanova teksta podjednako vrijedne pažnje, on na četiri mjesta tekst njegove rasprave uspostavlja na kompromisan način:

(1) U c. 24,16—20 (A 39,31—40,4; B 104,3—21) Burnett uspostavlja Hermanov tekst ovako:

Nichil quippe incorporeum huiusmodi, sed nec ullum corpus simpliciter,

(MS N) nec demum coequale in omnibus, idem totis, nisi sola mundi substantia, que ex his quidem seminibus collecta, preiacens materia est, secundariis omnibus generationibus.

(MSS LC) prima siquidem illa pura et simplicia elementa — calor, frigus, siccitas, et humor — ipsa quidem forme principales, per se omni materia solute, que substantie corporee advenientes, primorum corporum, materialium videlicet elementorum, constitutive. Unde generalem illam substantiam ipsam quidem et corporum materiam et horum principiorum indifferentem commixtionem esse consequens est, quam nec corpus nec incorporeum plane dixeris. Ex quo genere ac differentiis specificis, constitutio materialium elementorum secundum speciem de materia ex ipsis corporibus primis, mundanum corpus compositione integrali, mundana vero proles commixtione resolutoria, neutrum forme translatione.

(2) U c. 51,1 (A 63,12—19; B 152,24—154,7) Hermanov tekst uspostavlja Burnett ovako:

Est igitur, ut michi quidem rectissime constitui posse videtur, natura perpetua quedam

(MS N) universe geniture sese propagandi et conservandi habitudo, quantum in ipsa est. Habitudinem autem dico tenorem quemdam omnium nascentium, vim videlicet et affectum biformem inter similia et contraria, naturam dictam a principali geniture motu, in ea siquidem nascitur, degit et solvitur.

(MSS LC) universe geniture proprietates sese propagandi et conservandi, quantum in ipsa est. Dico autem habitudinem quamdam omnium nascentium, vim videlicet et affectum biformem inter similia et contraria, naturam dictam a principali geniture motu, in ea siquidem nascitur, degit et solvitur. Familiariter quidem ad eam constitutionem quam inter ceteras postremo probat Boetius, re-

rum videlicet naturas ipsas earum species proprias, siquidem omnis geniture proprietates secundum speciem.

(3) U c. 65,1 (A 65,9—11: B 158,1—6) Burnett Hermanov tekst uspostavlja ovalo:

(MS N) Videtur autem et locus et tempus in quantitate, alterum quidem secundum spatium, alterum secundum motum. Et spatium quidem dicimus omnem corporis terminum.

(MSS LC) Videtur autem et locus et tempus in quantitate, alterum quidem spatio, alterum motu. Et spatium quidem dicimus omne corporis intervallum inter omnes videlicet eius terminos continuatum.

(4) A u c. 70,4 (A 78,6—13: B 182,9—21) Burnett ovako uspostavlja Hermanov tekst:

Aristotiles vero

(MS N) primum in diebus Ieidarum regis, cuidam eiusdem regionis spiritum Veneris in sompnis venisse tradit, eumque sic affatum: »Mane«, inquit, »ubi primum surrexeris, aque lavacris mundabere, albisque indutus, arrepto ariete albo solus sub arbore palmi proficiscere, ibique immolabis hostiam,

(MSS LC) primum in diebus Medorum regis Thebe cuidam Iaoth eiusdem regionis spiritum in sompnis venisse tradit, eumque sic affatum: »Cum Sol« inquit »Geminos possederit, Luna Cancrum occupaverit, die Veneris, exutus, mundabere, odoribusque confectus, chaiten indues, arrepto deinde ariete albo cum capistro solus sub teretis arborem palmi proficiscere, ibique immolabis hostiam,

hec invocando nomina.

Napominjemo da su ova četiri navedena mjesta jedina na kojima Burnett daje usporedno dvije verzije Hermanova teksta, to jest »povotnu« verziju Napuljskog rukopisa i »popravljenju« verziju *librorum Britannicorum memoriae*, otisnute jednu do druge. On, doduše, na tim mjestima nije postupio posve dosljedno svojim zaključcima, jer, da je postupio u skladu s njima, zacijelo bi morao »popravljenju« verziju (LC) tiskati kao *manum ultimam*, a o »nepopravljenju«, dakle pogrešnoj, tek izvijestiti u kritičkom komentaru. No, bilo tomu kako bilo, valja priznati da s obzirom na samo one primjere prazninâ u tekstu koje nam Burnett u svome dokazivanju nudi na uvid, njegovo obrazlaganje stanja stvari u našim rukopisima djeluje posve uvjerljivo, tako da smo naposljetku na temelju toga spremni prihvatiti i njegov zaključak i unatoč tomu što se svaka pojedina točka njegovog argumentacijskog postupka može isto tako, s podjednakom dokaznom snagom, dovoditi u sumnju. Jer i (i) naknadna citiranja, kakva imamo na četiri mjesta (*om. N 8.9.14.24*), mogu potjecati od učenosti bilo kojeg prepisivača koji želi — a takvi prepisivači zaista nisu rijetki — dobru stvar učiniti još boljom, i (ii) proširenja teksta i umetanja tumačenja s ciljem da se smisao određenog mjesta učini jasnijim, — takva Burnett razabire u *om. N 3.10.13*, — mogu također potjecati od dobro-

namjernosti bilo kojeg prepisivača, i (iii) terminološka i naučna popravljanja, — po Burnetu u *om. N 9, om. N 7 11, om. N 17—19. LC 2—4* i *om. N 5. LC 1*, — mogu imati isto podrijetlo. Isto tako treba reći da nije točno ono što Burnett tvrdi pod točkom (a), to jest da je popravljач revidirao neke čitave dijelove rasprave *De essentiis*, — naime, dio koji se tiče elemenata (= c. 18,1—24,22) i dio koji raspravlja o prirodi, mjestu i vremenu (= c. 49,1—63,13), a da su ostali dijelovi rasprave ostali nepromijenjeni, jer dijelovi koje citira Burnett obuhvaćaju samo praznine *om. N 3.5.8—11. LC 1*, ali ne i one *om. N 17.18.19.24. LC 2.3.4* koji obuhvaćaju c. 70,4. 98,1 (A 78,9—11: B 182,14—18. A 101,1.2: B 226,4.5), iako upravo tim dijelovima pripada i četvrti od Burnetta otisnut Hermanov paralelni tekst: c. 70,4 (A 78,6—13: B 182,9—21); i isto tako (b) okolnost što citati dolaze iz istih izvora ni pošto ne dokazuje da bezuvjetno pripadaju istome vremenu i istoj osobi, kao što ni (c) okolnost da su izmijenjena neka od najoriginalnijih mjesta same rasprave (da li je to uistinu tako, u to se ovdje nećemo upuštati) ne mora nužno upućivati na to da je izmjenjivač bio sam pisac te rasprave. Što se, pak, tiče (d) stila dodataka, poznata je činjenica da čitači, a još više prepisivači, i nehotice usvajaju i preuzimaju stil autora kojeg čitaju, a pogotovo onda kada su njime oduševljeni. S time je, naravno, posve u skladu i onaj (e) »dodatak« što je napisan u prvome licu. Ali samo se po sebi razumije da nas ni jedan od ovih prigovora ne može potaknuti na to da odlučno odbacimo Burnettovu pretpostavku.

Prigovori Burnettovoj pretpostavci

Pa, ipak, ako imamo pred očima čitavu Hermanovu raspravu *De essentiis*, zajedno sa svima postojećim lakunama, moramo, bez sumnje, Burnettovoj pretpostavci uputiti najmanje dva posve ozbiljna prigovora.

Prvi je ovaj: Ako je Herman doista ponovo, ili točnije — nakon zgotovljavanja Napuljskog rukopisa, popravljao tekst svoje rasprave, i ako su onda Londonski i Oxfordski rukopis doista potomci jednoga takvoga revidiranog ahetipa, onda bi u tim tekstovima ona mjesta na kojima se pisac poziva na brojeve knjiga, — to jest: u c. 49,5 (A 62,4—10: B 150,8—15) »inter initia primi libri« (»na početku prve knjige«), u c. 77,8 (A 84,31—34: B 192,7—9) »usque ad finem primi libri« (»sve do kraja prve knjige«) i u c. 93,1 (A 94,28—95,3: B 214,11—17) »in primo libro« (»u prvoj knjizi«), — morala biti ili brisana, ili izmijenjena, ili bi moralo u njima biti točno naznačeno gdje onda zapravo svršava prva knjiga i počinje druga; a to je trebalo biti učinjeno u najmanju ruku u c. 49,5 koji pripada baš onom dijelu teksta (c. 49,1—63,13) za koji Burnett dokazuje da je upravo on bio ponovo pregledan i popravljen. Pa budući da se iz L i C jasno vidi da pisac takve navode i oznake nije naknadno niti brisao, niti mijenjao, niti je bilo što drugo naknadno upisivao, onda je očigledno, ako su doista po-

srijedi nekakve interpolacije, da su potekle od Roberta iz Kettona, — za kojega znamo da je poslije 1143. godine putovao u Britaniju, — ili nekoga drugog prepisivača koji je taj rukopis donio u Englesku. Jer točka za točkom Burnettove argumentacije može isto tako uvjerljivo, ako ne i uvjerljivije, govoriti u prilog takve pretpostavke. Što se, pak, tiče onoga o vjernosti stila, već smo rekli da autorov stil i nehotice prihvaća svaki imalo oduševljeniji prepisivač. To isto, naravno, vrijedi i za prvo lice.

Važniji je, međutim, i zapravo sâm po sebi dovoljan, *drugi pri-govor* Burnettovoj argumentaciji. Burnettu je u njegovu dokaznom postupku poslužilo samo 16 lakunâ, — to jest: *om. N 3.5.8.9.10.11.13. 14.17.18.19.24. LC 1.2.3.4*, s time, naravno, da je *om. N 9* ušlo dva puta u argumentaciju, — pod točkama *i* i *iii*, — a 26 ostalih praznina u tekstu je ostalo izvan njegove argumentacije. Podsjećamo, također, da je u »činjenici« koju Burnett navodi pod točkom *a* obuhvaćeno samo devet lakunâ njegove argumentacije (*om. N 3.5.8—11. 13.14. LC 1*), a da u isto doba ostalih sedam prazninâ (*om. N 17—19.24. LC 2—4*) nije, pa da prema tome ne može biti u skladu s ostalim dijelovima njegova dokaznog postupka da su revidirani, — ako su uopće revidirani, — samo oni dijelovi koji obuhvaćaju c. 18,1—24,22. 49,1—63,13 (A 33,32—40,12: B 90,1—104,29. A 61,23—72,26: B 150,1—172,16), a da su ostali dijelovi rasprave ostali nepromijenjeni.

Pogledajmo, dakle, kako stvar stoji s onih dvadest šest praznina u tekstu koje je Burnett u svojoj argumentaciji zanemario. Budući da za lakune *om. L 1—3. C 1—11* ni Burnett, naravno, ne može tvrditi da bi mogle biti interpolacije, navodit ćemo, primjera radi, neke od onih lakuna Napuljskog rukopisa što ih je naš autor u izlaganju svoje pretpostavke prešutio; a navodit ćemo ih tako da ih prikazemo u njihovoj suvisloj povezanosti sa svojim rečenicama.

(1) *Om. N 4*: »nec enim superesset loci receptaculum extra sedem corporis nec tamen vel corpus esse vel corpore posterius aut minus originalem eius causam consequens. *nam nec ratio quidem ullo modo superest, si omne rationale desit, nec tamen consequens* vel idem esse vel non prius.«

U prijevodu: »s jedne, naime, strane ne bi bilo ostalo utočišta mjesta izvan sjedišta tijela; pa uza sve to, s druge strane, nije dosljedno niti da su [ti rodovi] tijelo, niti da su kasnije od tijela, niti da nisu njegov izvorni uzrok. *Jer s jedne strane, također, razum ne bi na koji način ostajao ako ne bi bilo ničega razumnoga, pa uza sve to, s druge strane, nije dosljedno niti da je isto, niti da nije prije.*«

(2) *Om. N 7*: »quod si demum describamus Lunae globum et circa centrum D, manifestum erit, quod supra dictum est, quoniam axe umbrae nocturnae per centrum Lunae transeunte tota obumbratur cum tanto quidem statu, quanto hinc inde superat diametros umbrae diametron Lunae, cum diametros Lunae, qua plurimum occupat, sortitur secundum diligentissimam Ptolomaei observationem puncta tantum XXXII de diametro circuli per polos circuli Lunarip ipsiusque globi centrum transeuntis, diametros vero umbrae, ubi minima, partem unam puncta XXIII de CXX partibus

eiusdem diametri. *demum igitur, cum sit, quae proportio AG ad LH, eudem CS ad BS, constans est, quod diximus altitudinem noctis minime usque ad circulum Martis pervenire, cum longe brevior sit etiam semidiametro circuli Solaris, cuius dimensio nec minus totius CS per eandem proportionem ex notitia CB demum deprehendi potest. hinc ergo diligens indago pervenire potest usque ad proportionem sperae Lunaris ad speram Terrae atque harum utriusque ad speram Solis, ipsa quoque luminum corpora, quotae sint partes ipsarum sperarum.*«

U prijevodu: »Pa ako bismo napokon opisali Mjesečevu loptu i oko središta D, bilo bi očito ono što je gore rečeno, kad se već prolazjenju osi noćne sjene kroz Mjesečevo središte čitav Mjesec zasjenjuje u tolikom zaista omjeru u kolikom promjer sjene na obje strane nadmašuje Mjesečev promjer, — jer Mjesečev promjer ondje gdje najviše zauzima dobiva prema pomnome Ptolomejevu motrenju 32 minute od promjera kružnice što prolazi kroz polove Mjesečeve kružnice i središte same Zemljine lopte, a promjer sjene ondje gdje je najmanji dobiva jedan dio i 24 minute od 120 dijelova istoga promjera. *Budući, dakle, da je isti razmjer [crte] CS prema BS kakav je AG prema LH, pouzdano je, napokon, ono što smo rekli, da visina noći ni pošto ne dopire do Marsova kružnog puta jer je daleko niža i od polumjera Sunčeva kružnog puta; njezina se, naime, izmjera, kao i izmjera čitave [crte] CS, može napokon doznati po istome razmjeru na temelju poznavanja CB. Zato odavle marljivo istraživanje može stići do razmjera Mjesečeve kugle prema Zemljinoj kugli i do razmjera ovih obiju prema kugli Sunčevoj, i također do toga koliko dijelova samih kugli iznose sama tijela svjetala.*«

(3) *Om. N 15:* »unde si, quatenam materia incessabiles flammis ministrat, dubitatio insistat, respondendi signum praebent Vesevi et Aethnaeae cavernae eiusmodi flammis a primaevio tempore sine materiae detrimento eructuantes fortassis Scillana Caribde subintrante validoque eius impulsu ex imis abyssis per angustos meatus agitatae, quemadmodum et fulminum ictus compulsu quodam exprimuntur et supremo igni nichilominus corporeo subiectus humor indeficiens alimentum ministrat.»

U prijevodu: »Stoga, ako bi nastala sumnja, koja li to tvar podaje neprestane plamenove, znak za odgovor pružaju utrobe Vezuva i Etna što rigaju takve plamenove od mlađahnog vremena bez gubitka tvari, možda jer odozdo ulazi scilanska Haribda pa ih njezin snažan poticaj goni od dna bezdana kroz tiješne putove, kao što se i udarci munja iznuđuju nekim sudarom i najvišoj vatri, ništa manje tjelesnoj, podložena vlaga podaje nepresušnu hranu.«

(4) *Om. N 20:* »hinc enim quasi a postliminio quodam emersis videlicet ex Averni abyssis lucique redditus tum demum Elysios patere campos et poeticum sonat argumentum, quibus extra aetheream regionem, siquidem inde geniti sunt, omnis locus poena, quemadmodum apparet inter haec [etiam] mortalia animantia: adeo quippe omnis extraneus locus poena, ut nullo pacto ullum horum generum extra natalem regionem vel modicum vivere possit.«

U prijevodu: »Zato, naime, i pjesnička građa oglašuje da su im tada napokon, pošto su na temelju nekoga prava na povratak u zavi-

čaj izronili iz avernskih bezdana i vratili se svjetlosti, otvorena Elizij-ska polja, — njima kojima je izvan eterskog područja, ako su doista odonud rođeni, svako mjesto kazna, *kao što se pokazuje među ovima smrtnima živim stvorovima: dotle je, naime, svako tuđe mjesto kazna da mi pod kojim uvjetom mijedan od ovih rodova ne može nimalo živjeti izvan rodnog područja.*«

(5) *Om. N 23*: »quoniam enim omnes tres magni sperae circuli sunt, omnes sese invicem per aequalia secare necesse est et, quoniam singuli per reliquorum polos transeunt, secant etiam orthogonaliter. est itaque GED dimidium ysemerini, GCD medietas orizontis, AEC semicirculus meridiani.«

U prijevodu: »Budući da doista sve tri [kružnice] predstavljaju velike kružnice kugle, nužno je da se sve [tri] među sobom sijeku na jednake dijelove, i, kad već pojedine prelaze preko polova ostalih, sijeku ih također pravokutno. Jest stoga GED polovica ravnodnevnika, GCD polovina obzora, a AEC polukružnica podnevnika.«

U ovima se navedenim primjerima vidi jasno kao dan da dijelovi teksta što smo ih dali otisnuti kurzivom, jer ih nema u Napuljskom kodeksu, nisu mogle biti nikakve kasnije interpolacije, niti naknadni dodaci nekoga drugog arhetipa, — niti Hermanovi, niti bilo kojega drugog interpolatora ili popravljaja, — zato, naravno, što je nezamislivo da je na onaj način kako tekst izgleda bez tih dijelova mogao netko htjeti nešto reći. Ako, dakle, imamo pred očima ove primjere koji se tiču N rukopisa, zajedno s onih četrnaest neprijepornih praznina u tekstu u rukopisima L i C, što onda i kako treba misliti o onih šesnaest lakuna na koje se oslanja Burnettova pretpostavka? Znamo, naime, dobro da su se stari pisci, kao uostalom i stari prepisivači, na onim mjestima na kojima bi bilo u žurbi nešto izostavili, bilo naknadno htjeli nešto dodati ili promijeniti, služili zvjezdicama, pa su onda na nekoj od margina uz iste takve zvjezdice dodavali odgovarajući tekst. Napominjemo da se takvim oznakama služio i pisac Napuljskog rukopisa koji je, na primjer, na f. 76r u sedamnaestom retku ispustio riječi »cessat incrementum excepto accidentali incremento ex accidentali nutrimento« (= c. 88,3: A 91,35.36: B 208,7,8), ali je zato na to mjesto, ili, točnije, povrh njega, stavio tri točkice, dok je same ispuštene riječi ispisao uz iste takve tri točkice na donjoj margini stranice. Ako je, dakle, pisac rukopisa » bio tako površan da je mogao u toku prepisivanja previdjeti i onako goleme dijelove teksta kao što je to neprijeporna lakuna *om. N 7*, pitamo se onda, s punim pravom, zašto taj isti trudbenik ne bi mogao ponegdje previdjeti i neku malu, često jedva zamjetljivu zvjezdicu u tekstu.

Iz svega ovoga što je rečeno proishodi da Burnettova hipoteza, i unatoč svojoj bogatoj raščlanjenosti (točke i—iii. a—e), ne stoji na tako čvrstim nogama kao što se to u prvi mah može učiniti. Čini se, naprotiv, kudikamo uvjerljivijim posve suprotan zaključak: nisu u našim rukopisima posrijedi nikakve *interpolationes*, — ni Hermanove ni

Robertove ni bilo čije, — nego su to u sva tri rukopisa (NCL) prave pravcate *lacunae*. Razlog, pak, za znatno veći broj takvih praznina u tekstu u N u poređenju s onim u L i C, treba tražiti u činjenici da je Napuljski kodeks nastao na temelju jednog puno površnije obavljenog prijepisa nego što je bio onaj od kojega su potekli rukopisi L i C.

Zaključci

(1) Od izvornoga Hermanova rukopisa rasprave *De essentiis* (ω) potekao je jedan prilično nemarno obavljen prijepis, *exemplar lacunosum* (ν), i jedan temeljitiji prijepis, *liber plenior* (ξ). I ν i ξ su se izgubili, jednako kao i njihov roditelj ω, ali nam se zato sačuvao jedan potomak rukopisa ν, *codex Neapolitanus* (N) iz dvanaestoga stoljeća, i dva potomka rukopisa ξ: to su *codex Londiniensis* (L), koji je posrednim putem, to jest preko izgubljenog rukopisa λ, nastao u četrnaestom stoljeću, i *codex Oxoniensis* (C) iz godine 1423. Vrlo je vjerojatno da se i između ξ i kodeksa C nalazio također jedan posrednik, — izgubljeni rukopis μ. Čini se, doduše, da su Hermanov posve osebujan način pisanja i izražavanja, kao i novost terminologije bili razlogom da su se skripcije u našim rukopisima na mnogo mjesta znatno udaljile od svog izvornika. Ali nema sumnje da su za takva udaljšavanja najvećim dijelom krivi što nemar, a što neupućenost prepisivača.

Isti su se, međutim, takvi, ili posve slični problemi, pojavili i u prvim tiskanim izdanjima Hermanove rasprave o bitima, najprije kod Charlesa Homera Haskinsa, koji je u svojim *excerpta Hermanniana* (h) na temelju sva tri sačuvana rukopisa (NLC) objavio 1924. godine otprilike osminu ove Hermanove rasprave, a zatim i kod Manuela Alonsa i Charlesa Burnetta. *Alonsi editio Comillensis* (a) je objavljena na temelju C i h godine 1946, a *Burnetti editio Leidensis — Coloniensis* (b) je objavljena nedavno, godine 1982, na temelju čitave naše predaje, to jest: **NLCha**. Burnett je mnoge greške svojih prethodnika, istina, popravio, ali je s druge strane i mnoge od njih nekritički preuzeo u svoje izdanje i dodao, štoviše, neke svoje pogreške. Ono, pak, što Burnettovu izdanju posebno treba zamjeriti je prilično velik broj suvišnih, a često i štetnih posredovanja u tekst Hermanovskih rukopisa. Tim je, naime, i takvim intervencijama nerijetko i ono što je u rukopisima posve dobro i korektno učinio lošim, ili čak nesuvislim.

(2) Što se pak tiče razdiobe Hermanove rasprave na knjige, čini se da je Herman prvotno imao na umu djelo po obliku i obimu slično, ili ne mnogo različito od *Uvoda u Abu Mašarovu astronomiju*. Početak takve razdiobe pokazuju bilješke druge ruke s kraja dvanaestoga ili početka trinaestog stoljeća, što ih nalazimo u Napuljskom rukopisu, a s kojima se u potpunosti podudara grafički oblik Oxfordskog rukopisa: po tima bi, naime, bilješkama *prooemium obuhvatio* c. 1,1—5,4 (A 23,2—25,13; B 70,3—74,5), *primus liber* c. 6,1—17,3 (A 25,14—33,31; B 76,2—88,24), a *secundus liber* bi započeo sa c. 18,1 (A 33,32; B 90,1).

No kako je rad na raspravi napredovao, izgleda da se Hermanu učinilo da bi bilo neprilično ako bi se opis prvotnog rađanja na umjetan način razdvajao u više knjigâ. Upravo je zbog toga, onako kako se to razabire iz citirana tri navoda u drugoj polovici rasprave, — i kako je to onda ispravno zaključio Alonso, — protegnuo prvu knjigu sve do opisa harmonije sfera kojim je na impresivan način zaokružio izlaganje *de generatione primaria*. Druga bi, dakle, knjiga Hermanove ove rasprave započinjala upravo od onoga mjesta ispred kojega je Alonso u svom izdanju upisao *inscriptionem*: »LIBER SECUNDUS«, to jest od c. 49,1 (A 61,23: B 150,2). Pa ipak, kada mu se čitavo to djelo o bitima u sebi zaokružilo i izlaganje došlo do svojega sretnog konca na taj način što se zaustavilo i skrasilo upravo u onome od čega je i pošlo, posve je vjerojatno da je pisac, jer nije ničim izvanjskim želio narušavati i remetiti takva nutarnja jedinstva, ipak naposljetku odustao od bilo kakve podjele na knjige: »De essentiis liber Hermani Secundi explicit anno Domini millesimo centesimo quadragesimo tertio Biternis perfectus.« Dakle: »Završava knjiga Hermana Drugoga *O bitima* što je dovršena u Béziersu godine Gospodnje tisuću sto četrdeset treće.«

(3) I napokon, mislimo da je Burnett krivo postupao kada je tekst Hermanove rasprave na četiri ona mjesta (c. 24,16—20. 51,1. 65,1. 70,4: A 39,31—40,4. 63,12—19. 65,9—11. 78,6—13: B 104,3—21. 152,24—154,7. 158,1—6. 182,9—21) uspostavljao tako da je dao otiskivati usporedno po dvije verzije teksta, to jest: posebno verziju **N**, a posebno **LC**. Mi se, doduše, ne slažemo s njegovim umovanjem koje praznine u Napuljskom kodeksu tumači naknadnim Hermanovim interpolacijama u arhetipu od kojega vuku podrijetlo *libri Britannici*, ali smatramo da je morao, ako je već u takvo što bio uvjeren, pretpostavljenu popravljenju verziju Hermanova teksta tiskati kao »pravu i zakonitu«, a o onoj za koju je mislio da je nepopravljena izvijestiti samo u kritičkome komentaru.

I na koncu: onaj tko se danas laća ponovnog izdavanja i uspostavljanja teksta Hermanove rasprave *De essentiis* mora, s jedne strane, svakako imati u vidu **NLChab**, ali mora, s druge strane, uza sve to pokušati riješiti i one probleme koji su do sada ostali otvoreni.

TEMELJNI PROBLEMI USPOSTAVE TEKSTA RASPRAVE O BITIMA HERMANA DALMATINCA

Sažetak

Hermanova se rasprava o bitima sačuvala sve do našeg vremena u tri rukopisa. Od njih je najstariji i najugledniji Napuljski rukopis (**N**) što je napisan krajem dvanaestoga stoljeća. Drugi je po starosti, premda ne i po ugledu, Londonski rukopis (**L**) iz četrnaestog stoljeća. Ovomu, najlošijemu od naših rukopisa, nedostaju početak i kraj. Treći je naposljetku Oxfordski rukopis (**C**) iz 1423. godine. A taj, po vrsnoći čitanjâ, ne zaostaje mnogo za **N**. Pa ako se pomno prouče pisanja pojedinih rukopisa, iz prikazanoga će

se rodoslovnoga razvojnog stabla posve razgovjetno moći razabrati na koji su način NLC među sobom povezani i kakav je njihov uzajamni odnos. I doista su od izvornika (ω) potekla dva izgubljena prijepisa, od kojih nijedan nije u potpunosti i točno prikazao lik svoga roditelja, — nepotpun prijepis (ν) i potpuniji rukopis (ξ). Od ν je zatim potekao N. ξ je pak s jedne strane, posredstvom prijepisa λ što se potom izgubio, rodio L i, s druge strane, možda isto tako posredstvom prijepisa, naime preko rukopisa κ , C. Rukopis κ je također izgubljen.

Pisanja u sačuvanim rukopisima NLC znatno su se udaljila od ω . No takve, ali i neke nove greške što su ih počimili izdavači, pojavljuju se na žalost u velikom broju i u tiskanim knjigama. Haskins je, naime, 1924. godine dao tiskati otprilike osminu teksta Hermanove rasprave o bitima. Potpun je tekst prvi objavio Alonso 1946. godine. A u pripremanju je ovoga santanderskog izdanja postupao tako da je rukopis C, što mu je jedini bio pri ruci, ispravljao i dopunjavao prema Haskinsovim bilješkama, ondje gdje su mu one mogle poslužiti. I nedavno je također potpun tekst objavio Burnett u svome leidensko-kölnskom izdanju iz godine 1982. Njemu su, međutim, u priređivanju tog izdanja bili na raspolaganju svi sačuvani rukopisi, zajedno s Haskinsovim izvancima i Alonsovim santanderskim izdanjem. Makar je Burnett zaista mnoge greške svojih prethodnika popravio, ipak je, s druge strane, ne samo ponovio neke od prethodnih grešaka nego također dodao i neke nove, vlastite pogreške. Ali ono što mu se mora osobito zamjeriti, to je prilično velik broj suvišnih, a nerijetko i štetnih posredovanja u tekstu.

Što se tiče razdiobe rasprave na knjige, čini se da je Herman prvotno imao na umu djelo koje će obuhvatiti više knjigâ. No ipak, pošto je naposljetku raspravu dovršio, izgleda da nije htio remetiti nutarnje jedinstvo teksta vanjskom podjelom i da je to razlogom što se na kraju rasprave spominje knjiga umjesto knjigâ.

Najposlije, pisac se ovog izlaganja ne slaže s Burnetom da su u LC uistinu po srijedi Hermanove naknadne promjene teksta i umetanja rečenica u tekst. On, nasuprot tomu, dokazuje da se u N u poređenju s L i C znatno veći broj praznina u tekstu nalazi zbog toga što je N potekao od jednoga kudikamo površnije obavljena prijepisa. Upravo zato, misli pisac, Burnett je pogriješio kad je tekst Hermanove rasprave na četiri mjesta uspostavljao tako da je dao otisnuti usporedno po dvije verzije teksta, to jest: posebno verziju N, a posebno LC.

DE QUAESTIONIBUS QUAE SUNT DE TEXTU HERMANI DALMATAE DE ESSENTIIS TRACTATUS CONSTITUENDO VELUTI PRINCIPALES

Brevis summa

Hermani de essentiis tractatus tribus in codicibus manu scriptis usque ad nostram aetatem pervenit. quorum antiquissimus atque auctoritate maxime praeditus est codex Neapolitanus (N) saeculo duodecimo exeunte conscriptus. secundus antiquitate, etiam si non perinde auctoritate, codex est Londiniensis (L) saeculi quarti decimi. huic manu scriptorum nostrorum deterrimo principium et finis desunt. tertius denique superest codex Oxoniensis (C), qui bonitate lectionum non est multo inferior quam N. ac scripturis singulorum librorum diligenter expensis quo modo NLC in vicem cohaereant et quae sit eorum inter se ratio ex stemmate oblata planissime intellegere poteris. etenim duo ex archetypo (ω) fluxerunt exemplaria deperdita, quorum neutrum parentis imaginem plene accurateque expressit: exemplar lacunosum (ν) et liber plenior (ξ). porro a ν manavit N. ξ autem hac ex parte autographo λ interposito, quod deinde periit, L atque illinc haud scio an pariter apographi intercedentis ope, per manu scriptum κ dico, C generavit. liber κ item desideratur.

Librorum qui supersunt scriptiones ab ω longe recesserunt. at vero eius modi errorum magnus numerus una cum noviciis quibusdam ab editoribus inlatis mendis in libris quoque formis litterarum descriptis nescio quo pacto obversatur. nam octavam fere partem textus Hermanni de essentiis tractatus typis excribendam curavit Haskinsius anno 1924. plenum vero textum primus publicavit anno 1946 Alonsus. qua in editione Comillensi concinnanda ita versatus est, ut C codicem, quem solum ad manum habebat, ex adnotationibus Haskinsianis, ubi haec usui esse potuerunt, corrigeret et expleret. nec non eundem plenum textum nuperrime exemplo Leidensi-Coloniensi anni 1982 Burnettus edidit. cui hac in editione adparanda omnes codices superstites Haskinsi excerptis Alonsique editione Comillensi adiuvantibus praesto fuerunt. Burnettus, licet multa quidem errata quasi ducum et praecursorum suorum correxerit, at tamen, cum quaedam e praecedentibus iteravit menda, tum intulit rursus de suo recentia quoque non nulla tamquam peculiaria. sed quod persaepe se textui interponebat inutiliter, non raro etiam nocens, id ei praecipue exprobrare debes.

Quae ad tractatum in libros dividendum attineant, Hermannus initio opus libros complures comprehensurum in animo habuisse videtur. atqui eum tractatu tandem absoluto quae in textu inerat unitatem non voluisse extranea divisione turbari veri simile est atque hanc fuisse causam, cur in fine tractatus libri mentio pro libris facta esset.

Ad extremum huius disceptationis scriptor Burnetto in LC Hermanni interpolationes re vera inveniri non consentit. demonstrat e contrario in N comparato cum L et C multo maiorem lacunarum numerum reperiri ideo, quod N ab exemplari multo minus accurate exarato manaverit, atque eandem ob rem censet Burnettum, cum Hermanni tractatus textum quattuor locis ita constitueret, ut binas coniunctim formis litterarum transscribendas scriptoris curaret orationes, id est singulatim N orationem, seorsum LC, erravisse.